

मेघदूतम्

महाकविकालिदासविरचितम् ।

मल्लिनाथसूरिविरचितसञ्जीवनीटीकासमेतम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

व. १८८८ ।

सुखमिति
शान्ति कश्चि-
प्रमत्तोऽनवहितः

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

প্রণেতা—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৫৬ নং আমহার্স্ট ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

मेघदूतम् ।

पूर्वमेघः ।

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितलहिमा वर्षभोग्येन भर्तुः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये ।

सद्योदक्षिणदृक्पातसंकुचदामदृष्टये ॥ १ ॥

अन्तराय तिमिरोपशान्तये

शान्तपावनमचिन्त्यवेभवम् ।

तन्नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे

मगाहं किमपि तुन्दिलं महः ॥ २ ॥

शरणं करवाणि कामदन्ते

चरणं वाणि ! चराचरोपजीव्यम् ।

कर्णामष्टपैः कटाक्षपातैः

कुरु मामम्ब ! कृतायसार्धवाहम् ॥ ३ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ४ ॥

आशीर्नमस्क्रिया वसुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति

शास्त्रात् काव्यादौ वसुनिर्देशात् कथां प्रसीति कश्चि-
दिति । स्वाधिकारात् स्वनियोगात् प्रमत्तोऽनवहितः

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥१॥

प्रमादोऽनवधानतत्त्वमरः । जुगुप्समाविरामप्रमादार्थम्-
पसंस्थानमित्यपादानत्वात् पञ्चमा । अतएवापराधधितोः
कान्ताविरर्चण गुरुणा दुर्भरेण दुस्तरमेत्यर्थः गुरुन्तु गोप्यतां
अ गुरांश्च पितरि दुर्भर इति विश्व । वर्षं सवत्सर
भोग्येन कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । अत्यन्त-
संयोगे चेति समासः । कर्मति चेति एत्वम् । भर्तुः
स्वामिनः शापेन अस्तङ्गमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य
सांस्तङ्गमितमहिमा अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् तस्य
द्वितीयेति योगविभागात् समासः । कश्चित् अनिर्दिष्ट-
नामा यक्षो देवयोनिविशेषः विद्याधराप्सरोयक्षरक्षा-
गन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽसौ देव-
योनयः इत्यमरः । जनकतनयायाः सीतायाः स्नानैः अव-
गाहैः पुण्यानि पवित्राणि उदकानि येषु तेषु पावनेषु
इत्यर्थः । छायाप्रधानास्तरवः छायातरवः शाकपाथिवा-
दित्वात् समासः । स्निग्धाः सान्द्राः छायातरवो नमेरुवृक्षा
येषु तेषु वसतियोग्येषु इत्यर्थः स्निग्धन्तु मसृण्ये सान्द्रे इति
छायावृक्षो नमेरुः स्यादिति च शब्दणवे । रामगिरः
चित्रकूटस्याश्रमेषु वसतिम् वह्निवसर्त्तिभ्यश्चैत्यौणादिको-
ऽतिप्रत्ययः चक्रे कृतवान् । अत्र रसो विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारः
तत्रापि उन्मादावस्था अतएव एकत्रानवस्थान सूचितम् ।
आश्रमंष्विति बहुवचनेन सीतां प्रति रामस्य हनूमत्स-

तस्मिन्नद्रौ कतिचिद्वलाविप्रयुक्तः स कामी
नौत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥२॥

न्देश मनसि लिधाय मेघसन्देशं कविः कृतवान् इत्याहुः ।
अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्तावृत्तम् । मन्दाक्रान्ता जल-
धिषड्गोमौ नतौ तादृगुरु चेदिति ॥१॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् अद्रौ चित्रकटाद्रौ अवलावि-
प्रयुक्तः कान्ताविरहो कनकस्य वलयः कटक कटक वलयो
ऽस्त्वयामित्यमरः । तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः शून्यः प्रकोष्ठः
कूपेरात् अधःप्रदेशो यस्य सः तत्रोक्तः कक्षान्तरं प्रकोष्ठः
स्यात् प्रकोष्ठः कूपेरादध इति शाखतः । विरहदुःखात् कथं
इत्यर्थः । कामुकः स यत्रः कतिचित् मासान् अष्टौ मासान्
इत्यर्थः मासानन्यान् गमय चतुर इति वक्ष्यमाणत्वात् नौत्वा
यापायित्वा आषाढानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आषाढी
नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् । टिड्ढाणजित्यादिना ङोप् ।
सा आषाढी अस्मिन् पौर्णमासीति आषाढो मासः सास्मिन्
पौर्णमासीति संज्ञायामित्यण् । तस्य प्रथमदिवसे आश्लिष्ट-
सानुम् आक्रान्ततटम् वप्रक्रीडा उत्खातकेलयः उत्खात-
केलिः क्रीडाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते इति शब्दार्णवे । तासु
परिणतः तिर्यग्दन्तप्रहारः तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परि-
णतो मत इति हलायुधः । स चासी गजश्च स इव प्रेक्ष-
णीयो दृश्येनीयः तं मेघं ददर्श । गजप्रेक्षणीयमित्यत्र इवल्लो-

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-
रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

पात् लुप्तोपमा । केचित् आषाढस्य प्रथमदिवसे इत्यत्र
प्रत्यासन्ने नभसीति वक्ष्यमाणनभोपामप्रत्यासत्त्यर्थं प्रथम-
दिवसे इति पाठं कल्पयन्ति तदसङ्गतम प्रथमातिरंके कार-
णाभावात् नभोपामस्य प्रत्यासत्त्यर्थमिति चेत् न प्रत्यास-
त्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्येव प्रथमदिवसस्याप्युपपत्तेः अत्य-
न्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेन अविवक्षितत्वात् विवाचितत्वे
वा स्वपक्षेऽपि प्रथमदिवसातिक्रमेण मेषदर्शनकल्पनायां
प्रमाणाभावेन तदसम्भवात् प्रत्युत अस्मत्पक्षे एव कुशल-
सन्देशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरत एव अनुमानमुक्तं
भवतीति उपयोगसिद्धिः । ननु उन्मत्तस्य नायं विवेक इति
चेत् न उन्मत्तस्य न अनर्थस्य प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिरपीति
सन्देश एव सा भूत् तथाच काव्यारम्भ एव अप्रमिदः स्यात्
इत्यहो मूलच्छेदो पाण्डित्यप्रकर्षः । कथं तर्हि शापान्ता
मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणावित्यादिना भगवत्प्रबोधा-
वधिकस्य शापस्य मामचतुष्टयावशिष्टस्योक्तिः दशद्विंसा-
धिव्यादिति चेत् स्वपक्षेऽपि कथं सा विंशतिदिवसेर्नून-
त्वादिति सन्तोष्यम् । तस्मात् ईषद्वैषम्यमविवक्षितमिति
मुष्टूक्तं प्रथमदिवसे इति । २॥

तस्येति । राजानो यच्चाः राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे
यच्चे क्षत्रियशक्तयोरिति विश्वः । राज्ञां राजा राजरालः
कुवेरः राजराजो धनाधिप इत्यमरः । राजाहःसखि-

मैघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥२॥
प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजोवितालम्बनार्थी
जौमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ।

व्यवृत्तिरिति टच्प्रत्ययः । तस्यानुचरो यच्चः अन्तर्वाप्यो
धोरोऽन्तत्वात् अन्तस्तन्मितायुः सन् कीतुकाधानहेतोः
अभिलाषोत्पादकारणस्य कीतुकञ्चाभिनापे स्यादुत्सवे नर्म-
हर्षयोरिति विश्व । तस्य मेवस्य अग्रे कथमपि गरीयसा
प्रयत्ने नेत्यर्थः । ज्ञानहेतुविवक्षायां मप्यादि कथमव्ययम् ।
कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरववाङ्मयोरित्युज्ज्वलः । स्थित्वा
चिरं दध्यौ चित्तयामास ध्येचित्तायामिति धातोर्लिट् ।
मनोऽन्तारोपशमनपर्यन्तमिति शेषः । विकारहेतुमाह
मैघालोके इति मैघालोके मेघदर्शने सति सुखिनोऽपि
प्रियादिजनरुद्धतस्यापि चेतः चित्तम् अन्यथाभूता वृत्तिः
व्यापारो यस्य तत् अन्यथावृत्ति भवति विकृतिमापद्यते
इत्यर्थः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने दूरे
संस्था स्थितियस्य तन्मिन् दूरसंस्थे सति किं पुनः विरहिणः
किमुत वक्तव्यमित्यर्थः विरहिणां मेवसन्दर्शनम् उद्दीपनं
भवतीति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना,
श्रेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । यत्साधन-
समर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन इति ॥३॥

अथ समाहितान्तःकरणं सन् किं कृतवान् इत्याह
प्रत्यासन्ने इति । स यच्चो यच्चिरं दध्यौ स इत्यर्थः नभसि

स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥४॥

आवणे नभाः आवणिकश्च स इत्यमरः । प्रत्यासन्ने आषा-
ढस्य अनन्तरं सविक्रष्टे प्राप्ते सतीत्यर्थः दयिताजीविताल-
म्बनार्थी सन् वर्षाकालस्य विरहदुःखजनकत्वादुत्पन्नार्थ-
प्रतीकारादनर्थोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरनिति न्यायेन प्रागेव
प्रियाप्राणधारणोपायं चिकीर्षुरित्यर्थः जीवनस्य उदकस्य
मृतः पटबन्धो जीमूतः, पृषादरादित्वात् साधुः । मृतः
स्यात्पटबन्धेऽपीति रुद्रः । तेन जीमूतेन जलधरेण प्रयो-
ज्येमे स्वकुशलमयीं स्वस्वमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्त्तां वार्त्तां
प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः । हारयिष्यन् प्रापयिष्यन् लट्
शेषे चेति चकारात् क्रियार्थक्रियापपदात् लट्प्रत्ययः ।
जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेगैव कर्त्तव्यमिति भावः हृक्कोर-
न्यतरस्यामिति कर्मसंज्ञया विकल्पात् पक्षे कर्त्तरि
तृतीया । प्रत्यग्रैरभिनवैः कुटजकुसुमैः गिरिमल्लिकाभिः
कुटजो गिरिमल्लिकेति हृदयुवः । कल्पितार्घ्याय कल्पितः
अनुष्ठितः अर्घः पूजाविधिर्यस्य तस्मै मूल्ये पूजाविधावर्घ
इत्यमरः । तस्मै जीमूताय क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति
सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकानि
वचनानि यस्मिन् कर्मणि तत् प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तस्मा
शोभनम् आगतं स्वागतं स्वागतवचनं प्रीतः सन् व्याजहार
कुशलागमनं पप्रच्छ इत्यर्थः ॥४॥

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनान्चेतनेषु ॥५॥
जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां

ननु चेतनमाध्यम्ये कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्त
इत्यपेक्षायां कविः समाधत्ते, धमेति । धूमश्च ज्योतिश्च
सलिलञ्च मरुत वायुश्च तेषां सान्निपातः सङ्घातो मेघः क्व
अचेतनत्वात् सन्देशानर्ह इत्यर्थः । पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः
करणं साधजतमं चेतनगतैर्न्द्रियेष्वपीत्यमरः । प्राणिभिः
चेतनैः प्राणी तु चेतनो जन्मान्यमरः । प्रापणीयाः प्रापयि-
तव्याः सन्दिश्यन्ते इति सन्देशाः ते एव अर्थाः क्व इत्ये-
वम् औत्सुक्यात् इष्टार्थाद्युक्तत्वात् इष्टार्थाद्युक्त उल्लुक् इत्य-
मरः । अपरिगणयन् अविचारयन् गुह्यको यच्चः तं मेघं
ययाचे याचितवान् । तथाहि कामार्त्ताः मदनातुराः चेत-
नाश्चाचेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः
कामात्मनानां युक्तायुक्तविदेकशून्यत्वात् अचेतनयाज्या न
विरुध्यते इत्यर्थः । अत्र मेघसन्देशोर्विरूपशोषटनात्
विषमालङ्कारः । तदुक्तं, विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यवानर्थस्य
वा भवेत् । विरूपघटना चामौ विषमालङ्कारास्त्रिधा इति ।
सा च अर्थान्तरन्यासानुप्राणिता तत्समर्थकत्वेनैव चतुर्थ-
पादे तस्योपन्यासात् ॥५॥

अस्मात्ति याज्याप्रकारमाह, जातमिति । हे मेघ !

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
 तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
 याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥६॥

त्वां भुवनेषु विदिते भुवनविदिते निष्ठेति भूतार्थे क्तः
 गतिदुडीत्यादिना वर्त्तमानार्थत्वेऽपि क्तस्य च वर्त्तमाने
 इति भुवनशब्दस्य प्रह्रान्ततानियमात् समारो न स्यात्
 क्तेन च पृजायामिति निषेधात् । पुष्कराद्यावर्त्तकाश्च
 क्वचित् मयानां येषां तेषां वशे जातं महाकुलप्रसूतमि-
 त्यर्थः कामरूपम् इच्छाधीनविग्रहं दुर्गादिशस्त्रारक्षममि-
 त्यर्थः मघोनः इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं जानामि
 तेन तत्प्रभुत्वादि जानामीत्यादिगुणयोगित्वेन हेतुना
 विधिवशात् देवायत्तत्वात् विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः ।
 वशमायत्ते वशमिच्छाप्रभेदयोरिति विश्वः । दूरे बन्धुर्यस्य
 स दूरबन्धुः वियुक्तभाय्योऽहं त्वयि अर्थित्वं गतः । ननु
 याचकस्य याच्ञायां याच्यगुणो कर्षः कुत्र उपयुज्यते इत्या-
 शङ्क्य देवात् याच्ञामङ्गोऽपि लाघवदोषाभाव एव उपयोग
 इत्याह चाञ्चेति अधिगुणे अधिकगुणे पुंसि विषये याच्ञा
 मोघा निष्फलापि वरम् ईषत्प्रियं दातुर्गुणाव्यत्वात्
 प्रियत्वं याच्ञावैफल्यात् ईषत् प्रियमिति भावः अधमे
 निर्गुणे याच्ञा लब्धकामापि सफलापि न वरम् ईषत्
 प्रियमपि न अवतीत्यर्थः देवात् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लौवे
 मनाक्प्रिये इत्यमरः । अर्थान्तरन्यासानुप्राणितः प्रियोऽल-
 ङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना, प्रियः पितृतराख्यानमिति । एतत्

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद ! प्रियायाः
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्वेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥७॥

आद्यपादत्रये चतुर्थपादस्थेन अर्थान्तरन्यासेन उपजीवि-
तमिति सुव्यक्तमेतत् ॥६॥

सन्तप्तानामिति । हे पयोद ! त्वं सन्तप्तानामातपेन
वा प्रवासविरहेण वा संज्वरितानां सन्तापः संज्वरः समा-
वित्यमरः । शरणं पयोदानेन आतपखिन्नानां प्रोषितानां
स्वस्थानप्रेरणया च रक्तकोऽसि शरणं गृहरक्षितोरित्यमरः ।
तत् तस्मात् कारणात् धनपतेः कुपेरस्य क्रोधेन विश्वेषि-
तस्य प्रियया वियोजितस्य मे मम सन्देशं वार्त्तां प्रियायाः
हर प्रियां प्रति नय इत्यर्थः । मस्वप्नसामान्ये षष्ठी ।
सन्देशहरणेन आवयोः सन्तापं नुद इत्यर्थः । कुत स्थाने
सा स्थिता तत्स्थानस्य वा किं व्यावर्त्तकं तत्राह गन्त-
व्येति वह्निर्भवं वाह्यं वह्निर्देवपञ्चजनभ्य इत्येव । वाह्ये
उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तया धौतानि
निर्मलानि हर्म्याणि धनिकभवनानि यस्यां सा तथोक्ता
हर्म्यादि धनिनां वास इत्यमरः । अनेन व्यावर्त्तकमुक्तम् ।
अलका नाम अलका इति प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां वसतिः
स्थानं ते तव गन्तव्या त्वया गन्तव्या इत्यर्थः कृत्यानां कर्त्त-
रि वेति षष्ठी ॥७॥

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
 प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसत्यः ।
 कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
 न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधोनदृत्तिः॥
 मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
 वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।

मदर्थं प्रस्थितस्य ते पथिकाङ्गनाजनाश्चामनम आनु-
 पाङ्गिकं फलम इत्याह त्वामिति । पवनपदवीम् आकाशम
 आरूढं त्वां पन्थानं गच्छन्ति ते पथिकाः पथः प्कन्निति
 प्कन्प्रत्ययः । तेषां वनिताः प्रोपितभट्टिकाः प्रत्ययात्
 प्रियागमनविश्वासात् प्रत्ययोऽधीनगपथज्ञानविश्वासहेतु-
 श्चित्यमरः । आश्वसत्यो विश्वनिताः श्वसिधातोः श्वन्तात्
 उगितश्चेति ङीप् तथा उद्गृहीतालकान्ताः दृष्टिप्रसा-
 रार्थम उन्नमय्य धृतालकाग्राः सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते अत्युत्-
 कण्ठतया द्रक्ष्यन्ति इत्यर्थः । तथाहि त्वयि सन्नद्धे व्यापृते
 सति विरहेण विधुरां विवशां जायां कः उपेक्षेत न कोऽपि
 इत्यर्थः अन्योऽपि मद्व्यतिरिक्तोऽपि यो जनः अहमिव
 पराधोनदृत्तिः परायत्तजीवको न स्यात् स्वतन्त्रम् न
 कोऽपि उपेक्षेत इति भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥८॥

निमित्तान्यपि ते शुभानि दृश्यन्ते इत्याह मन्दं मन्द-
 मिति । अनुकूलः पवनो वायुः त्वां मन्दं मन्दम् अति-
 मन्दमित्यर्थः अत्र कथञ्चित् वीप्सायामिव द्विकृत्तिर्निर्वाह्या

गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः

सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं वलाकाः ॥८॥

प्रकारं गुणवचनस्य इत्येतदाश्रयणे तु कर्मधारयवद्भावं सुब-
लुकि मन्दमन्दमिति स्यात् तदेवाह वामनः । मन्दं मन्द-
मित्यत्राप्रकारार्थं हिर्भावं इति । यथा सदृशं भाविफला-
नुरूपम इत्यर्थः यथा सादृश्ययोग्यत्ववीपसास्वार्थानतिक्रमे
इति यादवः । नृदति प्रेरयति अयं मगन्धः सगर्वः सम्बन्धी
इति केचित् गर्भो गन्धक आमोटे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति
विश्वः । तं तव वामो वामभागस्थः वामम् वक्त्रे रम्ये स्यात्
मन्थे यामगतेऽपि चेति शब्दार्णवे । चातकः पञ्चविंशे-
षश्च मधुरं श्राव्यं नदति व्याहरति इदं निमित्तदयं वर्त्तते
वर्त्तिष्यते च अपरं निमित्तम इत्याह गर्भेति गर्भः कुक्षि-
स्थो जन्तुः गर्भोऽपकारके ह्यग्नी सुते पनसकण्टके । कुक्षी
कुक्षिस्थजन्तो चेति यादवः । तस्य आधानम् उत्पादनं
तदेव क्षणः उत्सवः सुखहेतुत्वादिति भावः निर्व्यापार-
स्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण इत्यमरः । तस्मिन् परि-
चयात् अभ्यामात् हेतोः खे व्योम्नि आबद्धमाला गर्भाधान-
सुखार्थं त्वत्समीपे बद्धपङ्क्तयः इत्यर्थः उक्तञ्च कर्णेन्द्रे, गर्भं
वलाका दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तादिति ।
वलाकाः वलाङ्गनाः नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवन्तं नूनं
सत्यं सेविष्यन्ते । अनुकूलमारुतचातकशब्दितवलाकादशे-
नानां शुभसूचकत्वं शकुनशास्त्रे दृष्टं तत् विस्तरभयाच्च
अलेखि ॥८॥

नान्धावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
 मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रव्यसि भ्रातृजायाम् ।
 आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
 सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे वृणद्धि ॥१०॥
 कर्तुं यच्च प्रभवति महौमुच्छिलौन्ध्रामवस्थां
 तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गजितं मानसोत्काः ।

न च तस्या नाशात् व्रतस्वतन्त्रादा गिरर्थकस्त्वत्-
 प्रयास इत्याह ताञ्चेति । हे भव ! दिवसानाम् अवशिष्ट-
 दिनानां गणनायां संख्यानि तत्पराम् आसक्तां तत्परे प्रसि-
 तासक्तावित्यमरः । अतएव अव्यापन्नाम् अमृतां शापा-
 वसाने मदागमनप्रत्याशया जीवन्तोम् इत्यर्थः एकः पति-
 र्यस्याः सा एकपत्नी तां पतिव्रताम् इत्यर्थः नित्यं सपत्न्या-
 दिष्विति ङोप् नकारश्च । भ्रातृः मे जायां भ्रातृजायां
 मातृवत् निःशङ्कं दर्शनीयाम् इत्याशयः तां मत्प्रियाम्
 अविहतगतिः अविच्छिन्नगतिः सत् अवश्यं द्रव्यसि च
 आलोकयिष्यसे च । तथाहि प्राशातिलया आशा दिन-
 तिलण्योरिति यादवः । बध्यतेऽनेन इति बन्ध. बन्धनं
 वृन्तमिति यावत् आशा एव बन्धः आशाबन्धः कर्ता प्रणयि
 प्रेमयुक्तम् अतएव कुसुमसदृशं सुकुमारमित्यर्थः अतएव
 विप्रयोगे विरहे सद्यःपाति सद्योभ्रंशनशोभमङ्गनानां
 हृदयं जीवितं हृदयं जीवितं चिन्ते इति शब्दाश्च । प्रायशः
 प्रायेण वृणद्धि प्रतिबध्नाति । अर्थान्तरन्यासः ॥१०॥

सम्प्रति सहायसम्पत्तिश्चास्ति इत्याह कर्तुं,नेति ।

आ कैलामादिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

सम्पत्स्यन्तं नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ११

आष्टच्छ्व प्रियसत्त्वमसुं तुङ्गमालिङ्गा शैलं
बन्धैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।

यत् गर्जितं कर्तुं महोम् उच्छिन्नाभ्याम् उद्भूतकन्दलिकाम,
कन्दल्याञ्च शिलोभ्याः स्यादिति शब्दाणवे । अतएव
अबन्ध्यां सफलं कर्तुं प्रभवति गङ्गाति शिचोभ्याणां भावि-
शस्यसम्पत्तिसूचकत्वात् इति भावः । तदुक्तं निमिषनिदानं,
कालाभ्रयोगादुदिताः शिलोभ्याः सम्पन्नशस्यां कथयन्ति
धात्रीमिति । तत् श्रवणसुभगं श्रोत्रसुख लोकास्येति शेषः
ते तव गर्जितं श्रुत्वा मानसोक्ताः मानमे सरसि उन्मनसः
उत्सुकाः इति यावत्, उत्सु उन्मना इति निपातात्साधु ।
कालान्तरे मानसस्य हिमदुष्टत्वात् हिमस्य च हंसानां
रोगहेतुत्वात् अन्यत्र गता हंसाः पुनर्वपसु मानसमेव
गच्छन्तीति प्रसिद्धिः । विसकिसलयानां मृणालाद्याणां
क्षेदेः शकलैः पाथेयवन्तः पथि मातु पाथेन पथि भोज्यं,
पथ्यतिश्रवमतिरुच्यते । अन्तः मृणालाद्यशकलसम्पत्ति-
वन्तः इत्यर्थः राजहंसाः हंसापेक्षाः, राजहंसानां तं उच्च-
चरः शोभितैः विता इत्यस्य । नभसि व्याप्तं भवतः
तव आ कलामादिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः सहायाः
सहायाः, सहाय्यं उपायः रक्षादिनि शब्दार्थः । सम्पत्-
स्यन्ते नविपान्त ॥१॥

काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेव
 स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम् ॥१२॥
 मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
 सन्देशं मे तदनु जलद ! श्रोष्यसि श्रोतुमेयम् ।
 खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पटं न्यस्य गन्तासि यत्र
 क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्नातसाञ्चोपयुज्य ॥१३॥

भ्यष्टजिति समासान्तः । तुङ्गम उन्नतं पुंसां वन्यः सुराराध
 नीयेः रघुपतिपदेः रामपादन्यासैः मेखलासु कटकैः, अथ
 मेखला श्रोणिस्थानेऽद्रिकटके काटवस्त्रेभबन्धने इति
 यादवः । अङ्कितं चिह्नितम् इत्यं सस्त्रित्वात् महत्त्वात्
 यवित्वाच्च सम्भावनार्हम् प्रमुं शैलं चित्रकूटाद्रिमालिङ्गा-
 पृच्छस्व साधो यामीति आमन्त्रणेन सभाजय, आमन्त्रण-
 सभाजने आप्रच्छनमित्यमरः । आङि नुप्रच्छोरित्यात्मने-
 पदम् । सखित्वं निर्वाहयति काले इति । काले काले
 प्रतिघाट्टकालं सुहृत्समागमनकालश्च कालशब्देन उच्यते ।
 वीष्पायां द्विरुक्तिः । भवतः संयोगं सम्पर्कम् ऐत्य चिरविरह-
 जम् उष्णं वाष्पम् उष्माणं नेत्रजलञ्च, वाष्पो नेत्रजलोष्णो-
 रिति विश्वः । मुञ्चतो यस्य शैलस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमावि-
 र्भावो भवति स्निग्धानां हि चिरविरहसङ्गतानां वाष्प-
 पातो भवति इति भावः ॥१२॥

सम्प्रति मार्गं कथयति, मार्गमिति । हे जलद !
 तावत् इदानीं कथयतो मत्तः इति शेषः त्वत्प्रयाणस्य
 अनुरूपम् अनुकूलं मार्गम् श्रद्धानं, मार्गो गृहपदे मासि

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्त्रिदित्यन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहः चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

सौम्यच्येऽन्वषणेऽध्वनीति यादवः । शृणु । तदनु मार्गश्रव-
णानन्तरं श्रोत्राभ्यां पेयं पानाहेम अतिवृष्णया श्रोतव्यम-
इत्यर्थः पेयग्रहणात् सन्देशस्य असृतमास्यं गम्यते । मे
सन्देशं वाचिकं, सन्देशवाक् वाचिकं स्यादित्यमरः ।
श्रोथसि । यत्र मार्गे खिन्नः खिन्नः अभीक्ष्णं क्षीणबलः
सन, नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः । शिखरिषु
पर्वतेषु पद न्यस्य निक्षिप्य पुनर्बललाभार्थं क्वचित् विश्रम्य
इत्यर्थः क्षीणः क्षीणः अभीक्ष्णं कृशाङ्गः सन, अत्रापि कृद-
न्तत्वात् पूर्ववत् द्विरुक्तिः । स्नातमां परिलघु गुरुत्वदोष-
रहितम् उपलास्फालनखेदितत्वात् पथ्यम इत्यर्थः तथा च
बाह्वटः, उपलास्फालनक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः । हिम-
वन्मलयोद्भूताः पथ्या नद्यो भवन्त्यमूरिति । पयः पानी-
यम् उपयुज्य शरीरपांषणार्थम् अभ्यवहृत्य च गन्तासि
गमिष्यसि, गमेर्लुट् ॥१३॥

अद्रेरिति । पवनो वायुः अद्रेः चित्रकूटस्य शृङ्गं
हरति किंस्त्रित् [किंस्त्रिच्छब्दो वितकार्थे चादिषु
पाठितः] । इति शङ्कया उन्मुखीभिः उन्नतमुखीभिः
[स्त्राङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति ङोप्] । मुग्धाभिः
मूढाभिः [मुग्धः सुन्दरमूढयोरित्यमरः] । सिद्धानां
देवयोनिविशेषाणाम् अङ्गनाभिः चकितचकितं चकित-
प्रकारं यथा तथा [प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः] ।

स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् १४

दृष्टोक्ताहः दृष्टोद्योगः सन सरसाः आद्रीः निचुलाः स्थूल-
वतसाः यस्मिन् तस्मात् पानां कावभेदे स्थाविचुलः
स्थूलवतमे इति गज्जाणेव । अस्मात् स्थानान् आयमात्
पथि नभोमार्गे दिङ्नागानां लिख्यमाना अन्ताः ये हस्ताः
कराः तेषाम् अवलेपान् आक्षेपान् परिहरन् हस्ता नक्ष-
त्रभेदे स्थावरभकरयोरपीति विश्वः । उदङ्मुखः सन् अल-
कायाः उदीच्यत्वात् इत्याशयः स्वम् आकाशम् उत्पन्न
उदङ्मुखः । अत्र इदमपि अर्थान्तरं धनयति, रसिका निचुलो
नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः परापादितानां
कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्त्ता यस्मिन् स्थाने तस्मात्
स्थानात् उदङ्मुखो निर्दोषत्वात् उन्नतमुखः सन् पथि
सारस्वतमार्गे दिङ्नागानां प्रजायां बहुवचनं दिङ्नागा-
चार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्ताविन्या-
सपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् [अवलेपम् गर्वं स्थाक्षेपने
दूषणेऽपि चेति विश्वः । अद्रेः अद्रिकल्पस्य दिङ्नागा-
चार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम् । [शृङ्गं प्राधान्यसान्वीक्षेत्यमरः] ।
हरतीति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैः महाकविभिः अङ्गना-
भिश्च दृष्टोक्ताहः सन् खम् उत्पन्न उच्चैर्भव इति स्वप्रबन्धम्
आत्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति । संसर्गतो दोषगुणा
भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि । स्थित्वानुकूलं निचुल-

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्ता-
 हत्माकाशात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।
 येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
 वर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य विष्णोः ॥१५॥
 त्वय्यायनं कृषिफलमिति भूविलासानभिज्ञैः
 प्रीतिस्त्रिभैर्जनपदवधून्लोचनैः पौयमानः ।
 सद्यः सौमोत्कण्ठसुरभि चेतमारुह्य मालं
 किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥१६॥

इत्यन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् इत्येतत् श्लोकनिर्मा-
 णात् तस्य ऋवनिचुलसर्जति ॥१४॥

रत्नं इति । रत्नच्छायायां पञ्चरागादिभणित्वाभाणां
 व्यतिकरो मिश्रणम् इव प्रेक्ष्यं दर्शनीयम् आखण्डलस्य
 इन्द्रस्य एतत् धनुःखण्डम् एतदिदं हस्तेन निर्देशः ।
 पुरस्तात् अथे तल्लोकायात् वामलूरविवरात् वामलूरस्य
 नाकुक्ष्य वल्मीकं पुनपुसकमियमरः । प्रभवति अ विभवेति
 येन धनुःखण्डेन तेनैव श्यामं वपुः स्फुरितरुचिना उज्ज्व-
 लकान्तिना वर्हेण प्रिच्छेन [प्रिच्छेत्तुं पुसकं इत्य-
 मरः] । गोपवेशस्य विष्णोः गोपालस्य कृष्णस्य श्यामं
 वपुरित अतितरा कान्तिं शोभाम आपत्स्यते ॥

त्वदीति । त्वयः इत्येवम् अलं शब्दः ॥ १५ ॥ त्वयः
 शब्दविवदायां समसो ॥ १६ ॥ त्वो
 निम्न आयत्त इत्यम्

त्वासासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना

वक्ष्यत्यध्वश्मपरिगतं सानुमानाम्बकूटः ।

न क्षुद्राऽपि प्रथममुकृतपेक्षया संशयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः १७

तिस्रप्रेमाद्वैः इत्यर्थः । भृविलासानां भ्रुविकाराणाम्
ग्रनक्षितैः पामरत्वादिति शेषः । जनपदवधूनां पक्षीर्वा-
प्रितां लोचनैः पायमानः सादरं वाक्यनाथः सन् भाल
मालाख्यं चित्रं शैलप्रायम् उन्नत स्थलम् । मालमुन्नत-
भृतलमित्युत्पलः । सद्यः तत्कालमप्यभीरः हलैः उत्का-
षणेन कवणेन सुराभिर्घ्राणतर्पणं यथा तथा आबुध्य तत्र
अभिवृथ इत्यर्थः । । सुराभिर्घ्राणतर्पण इत्यमरः । । किञ्चित्
पश्चात् लघुगतिः तत्र निवृष्टत्वात् क्षिप्रगमनः सन् । लघु
क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः । भूय. पुनरपि उत्तरणव उत्तर-
मार्गेणैव व्रज गच्छ । [प्रकृत्यादिभ्य उपरांख्यानमिति
द्वतीया] । यथा कश्चित् बहुमल्लभः पतिः कुत्रचित् चित्रे
कलत्रं गूढं विद्वत्य । चित्रं शरीरं केदारे सिद्धस्थानकलत्र-
योरिति विश्वः । । दाक्षिण्यभङ्गभयात् नीचमार्गेण निर्गत्य
पुनः सर्वाध्यक्ष सञ्चरति तद्वदिति ध्वनिः ॥१६॥

त्वामिति । आस्राः चूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य सः
आम्बकूटो नाम सानुमान् पर्वतः [आम्बचूतो रसालो-
ऽसाविति, कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गमिति च अमरः] ।
आसालो धारावृष्टिः [धारासम्पात आसार इत्यमरः] ।
तेन प्रशमितो वनोपप्लवो दावाग्निर्देन तं कृतोपकास्म

कुन्तोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्नै-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।

नूनं वास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां

मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः १८

इत्यर्थः, अर्ध-अमेण परिणत व्यस्त ता सापु सम्यक् सृष्टी
वर्त्तते बोद्धा । धल्लिट् । तथाहि क्षुद्र कपणीपि
क्षुद्रो तारद्रे कारणे नृशर्मे इति गादयः । सययाय
सययणाय मित्ते सृष्टिदि । अथ नितं सखा सृष्टिदित्य-
मरः ।। प्राप्ते आगते सति प्रथममुक्ततापेक्षया पूर्वाप-
कारपर्यालोचनया विमुखी न भवति यः तथा तेन प्रका-
रण उच्चैः उन्नतः सः आम्बकूटः किं पुनः विमुखो न भव-
तीति किमु वक्तव्यम् इत्यर्थः । एतेन प्रथमावसथे मोक्ष-
लाभात् तं कार्यसिद्धिरस्तीति सूचितम् । तदुक्तं निमित्त-
निदानं, प्रथमावसथे यस्य मोक्षं तस्याखिलेऽध्वनि । शिवं
भवति यात्रायामन्यथा त्वशुभं ध्रुवमिति ॥१७॥

कुन्तेति । हे मेघ । परिणतैः परिपक्वैः फलैः द्योतन्ते
इति तद्योक्तैः आपाटे वनचूना फलान्ति पच्यन्ते च मेघ-
वार्तेन इत्याशयः । काननाम्नैः वनचृतैः कुन्तोपान्तः आवृत-
पार्श्वः अचलः आम्बकूटादिः स्निग्धवेणीसवर्णे मसृणकेश-
बन्धच्छाये श्यामवर्णे इत्यर्थः । [वेणी तु केशबन्धे जलस्रुता-
विति यादवः ।। त्वयि शिखरं शृङ्गम् आरूढे सति [यस्य
च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी] । मध्ये श्यामः शेषे
मध्यात् अन्यत्र विस्तारे परितः पाण्डुः हरिणः [हरिणः

स्थित्वा तस्मिन् वनचरबधूभृत्कुञ्जे मुहूर्त
 तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः तत्परं वर्त्म तीर्थः ।
 रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशौर्णां
 भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्र॥१६॥

पाण्डु : पाण्डु, नित्यमरः । भुवः स्तनः इव अमरमिथु-
 नानां सेवकाणाम् इति यावत् पंचणोयां दर्शनीयान्
 अवस्थां न जानति । मिथुनप्रयागं कामिनामेव स्तन-
 त्वेन उत्प्रेक्षा सम्भवतीति कृतम् । यथा परित्याक्तः
 कश्चित् कामी कामिनोनां कुचकलपे विश्रान्तः सन्
 स्वपिति तद्वत् भवानपि भूयो नायिकायाः स्तने इति
 ध्वनिः ॥१८॥

स्थित्वेति । हे मेघ । त्वं चरन्ति इति वनचराः
 [तत्पक्षे क्षति बहुलमिति बहुलप्रवृत्त्याम् भवति] ।
 तेषां बधूभिः भृत्ताः कृत्वाः लतागृहाः यत् तस्मिन् [निकु-
 ञ्जकुञ्जं वा क्लोभं लतादिपिच्छितोदरं इत्यमरः] तत्र ते
 नयनविनीदंति इत्यर्थः तस्मिन् आस्रकृटे मुहूर्तम्
 अल्पकालं न तु चिरं स्वकार्यविगंघात् इति भावः [मुह-
 र्तमल्पकाले स्याद् वटिकादित्येऽपि चेति शब्दार्थे] ।
 स्थित्वा विद्यम्य तोयोत्सर्गेण त्वामासारत्युक्तवर्षणेन द्रुत-
 तरगतिः लाघवात् ह्यतीः अतिचिप्रगमनः सन् तस्मात्
 आस्रकृत् परम् अन्तरं तत्परं वर्त्म मार्गं तीर्थः
 अतिक्रान्तः उपलेः पश्चात्तः विषमे विन्ध्यस्य शूद्रेः पादे
 प्रत्यन्तपर्वते पादाः प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः । विशौर्णां

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तदृष्टि-

जम्बूकुञ्जप्रतिहतलयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन ! तुल्यितुं नानिलः श्रक्ष्यति त्वाम्

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥२०॥

समन्ततो विस्मयराग एतेन कस्यापि कामुक्ष्या. प्रियतम-
चरणपाशोऽपि धन्यं न रवा नर्मदां रवा तु नर्मदा सोमो-
द्भवा मेखला इत्येत्यमा. । गजस्य अङ्गे शरीरे भक्तयो
रचना रक्षा इति यावत् । भाक्तिर्निषेवणे भागे रचनाया
मिति शब्दात् । दाता ह्येव भक्तिभिर्विर्गच्छतां भूतिं
शृङ्गारमिव भस्मितमिव वा, भूतिर्मातङ्गशृङ्गारं जातौ
भस्मनि सम्पदाणि विभ्वः । दृश्यसि अयमपि महान्स्ते
नयनकोतुकलाभ इति भावः ॥१९॥

तस्या इति ! हे मेघ ! वान्तदृष्टिः उद्गोर्णवर्षः सन्
कतवमनश्च व्यज्यते । तित्तैः सुगन्धिभिः तित्तरसवद्भिश्च
[तित्तो रसे सुगन्धो चेति विभ्वः] वनगजमदैः वासितं सुर-
भित भावितश्च, हिमवद्विन्ध्यमलया गजाना प्रभवाः इति
विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वादिति भावः । जम्बूकुञ्जैः प्रतिहतलयं
प्रतिवद्धवेगं सुखपेदम् इत्यर्थः एतेन लघुत्वं कषायभावना
च व्यज्यते । तस्याः रवायाः तोयम आदाय गच्छेः व्रज ।
हे घन ! मेघ ! अन्तः सारो बलं यस्य त त्वाम् अनिलः
आकाशवायुः शरीरस्थश्च गम्यते तुल्यितुं न शक्यति शक्तो
न भविष्यति । तथा हि रिक्तः अन्तःसारशून्यः सर्वोऽपि लघुः
भवति प्रकम्प्यो भवति इत्यर्थः, पूर्णता सारवत्ता गौरवाय

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढै-

राविर्भूतप्रथमसुकलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।

जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम्॥२१

अप्रकम्प्यत्वाय भवति इत्यर्थः । अयमत्र ध्वनिः, आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पश्चात् त्रिष्योपणाय लघुनितकपाया-
स्व, पानात् लघ्वनलस्य वातप्रकाषा न स्यादिति यथाह
वाहटः, कपायाद्याज्जलास्तस्य रिशङो स्लेष्मणो हिताः ।
किमु ततः कपाया वा ये निसर्गात्कफापहाः । कृतशुद्धेः
क्रमात्पीतपादः पथ्यभाजिनः । वातादिभिर्न बाधा
स्यादिन्द्रियान्वयोर्गल इति ॥२०॥

नीपमिति । सारङ्गाः मतङ्गजाः कुरङ्गाः वा सारङ्ग-
श्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गज इति विश्वः । अर्द्धरूढैः
एकदेशोद्भूतैः केशरैः । अर्द्धरूढैः हरित पालाश-
वर्णं पालाशां हरितो हार्द्रा इत्यमरः । कपिशं श्याव-
वर्णं श्यावः स्यात्कपिश इत्यमरः । हरितञ्च ततः कपिशं च
हरितकपिश [उर्णो वर्णेनेति समासः] । नीपं स्थलकद-
म्बकुसुमम् । अथ स्थलकदम्बकं नीपः स्यादिति शब्दा-
ण्येव दृष्ट्वा संप्रेक्ष्य विदित्वा इति यावत् तथा कच्छेषु अनू-
पेषु अनुकच्छम् । अव्ययं विभक्त्युत्पादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः इत्य-
मरः । 'आविर्भूताः प्रथमात्पत्राः सुकलाः यासां ताः
कन्दलीः भूमिकदलोः द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली

अश्वोविन्द, ग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्ष्यमाणाः
 श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिश्यन्तो बलाकाः ।
 त्वामासाद्य स्तमितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
 लोत्कम्पानि प्रियसहचरौसम्भ्रमालिङ्गितानि । २२

भृकदन्त्यमिति जगत्प्राणिव । जगत्प्राणिव इति अत्रो
 जगत्प्राणिव इति जगत्प्राणिवः । अत्रस्थेयुः प्राणिकुलमित्यति-
 प्राणतर्पण दग्धात्प्राणिव इति प्राणिव इति प्राणिव इति प्राणिव
 अथवशात् कल्पात् दृष्टमित्यर्थो दृष्टः । प्राणिवः भूमेः
 गन्ध आघ्राय जललवमुचो भेषस्य ते तव मागं सूचयि-
 ष्यन्ति अनुमापयिष्यन्ति यत्र यत्र दृष्टिकार्यं नीपकुसुमा-
 दिक दृश्यते तत्र तत्र त्वया दृष्टमित्यनुमीयते इत्यर्थः ॥२१॥

अश्व इति । प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायत । अश्वोविन्दानां
 वर्षादिविन्दानां ग्रहणे सर्वसहापतितमस्य न चातकस्य
 हितमिति यास्मात् भृशष्टोदकस्य तेषां रोगहेतुत्वादन्त-
 राले एव स्त्रोकारं चतुरांश्चातकान् वीक्ष्यमाणाः कौतुकात्
 पश्यन्तः श्रेणीभूताः बद्धपङ्क्तौ । । अभूततद्भावे चित् ।
 बलाकाः बद्धपङ्क्तौः परिगणनया एका द्वे तिस्र इति
 संख्यानेन निर्देशतः हस्तेन दर्शयन्तः सिद्धाः स्तमितसमये
 त्वर्जितकाले लोत्कम्पानि उत्कम्पपूर्वकाणि प्रियसहच-
 रीणां सम्भ्रमेणालिङ्गितानि आसाद्य स्वयंग्रहणाश्चेत्पसुख-
 मनुभूयेत्यर्थः । त्वां मानयिष्यन्ति त्वन्निमित्तत्वात् सुख-
 लाभस्येति भावः ॥२२॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे ! मत्प्रियं यं विधासोः ,
 कानक्षेपं ककुभसुरभो पर्वते पर्वते ते ।
 शुक्लापाङ्गे सज्जनयनैः स्वागतोक्त्य केकाः
 प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्थेत् २३

उत्पश्यामीति । हे सखे हे प्रिये । उत्पश्यामि यथा तथा
 द्रुतं क्षिप्रं लघु क्षिप्रमपि द्रुमिच्छामि । विधासो यात-
 मिच्छोरापि यातिः सज्जनयनैः ययः । ते वत ककुभैः कुट-
 जकुसुमैः सुरभो सुगन्धिनि [ककुभः कुटजैर्जुने इति शब्दा-
 ण्ये] पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् वाष्पायां द्विकलिः] कान-
 क्षेपं कानविलम्बपक्षेपा विनम्ब निदायामिति विश्वः ।
 उत्पश्यामि उपप्रेक्षे । विनम्बन्तेषु दृश्यन् आणमन प्रार्थ-
 यते शक्नोति । सज्जनानि सानन्दवाण्याणि नयनानि येषां
 तैः शुक्लापाङ्गैः मयूरैः । मयूरो वर्णिगो वर्णी शुक्लापाङ्गः
 शिखावन् इति यायः ।] केका स्ववाणां केका वाणी
 मयूरस्थित्यमः । स्वागतोक्त्य स्वागतवचनोक्त्य प्रत्युद्यात
 प्रत्युद्गतः क्षतातिथ्यः इत्यर्थः भवन् कथमपि यथाकथञ्चित्
 आशु गन्तुं व्यवस्थेत् उद्युक्तो प्रायन लिङ्ग शेषे प्रथम
 इति प्रथमपुरुष शेषात् प्रायन दा युष्मन्मच्छब्दयति-
 रेकात्] स्वागतोक्त्य केका इति केकाभ्युद्गमोप्यमाणस्य
 स्वागतवचस्य प्रकृतप्रत्युद्गमोप्युद्गमात् परिणामालङ्कार-
 तदुक्तम् नलदारसवस्व, आ' धा'प्य प्रकृतोपयोगित्व
 मा' धा'म इति २३

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः
नोडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।
त्यय्यासन्ते परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः
सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥२४॥
तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं

पाण्डुच्छायेति । हं मेव ! त्वयि आसन्ने सन्निजटे
सति दशार्णाः नाम जनपदाः सूचिभिन्नः सूचिषु मुकुला-
येषु भिन्नः विकसितैः [मुकुलायेषु सूचिः स्यादिति शब्दा-
र्थेव ।] केतकैः केतकोकुमुमैः पाण्डुच्छायाः हरिणवर्णाः
उपवनानां वृतयः कण्टकशाखावरणाः येषु ते तथोक्ताः
प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिरित्यमरः ।
तथा गृहबलिभुजां काकादिग्रामपक्षिणां नोडारम्भैः
कुलायनिर्माणैः [कुलायो नोडमस्त्रिग्रामित्यमरः ।] चि-
त्यायाः इमानि चैत्यानि रथ्यावृक्षाः [चैत्यमायतने बुद्धवन्द्ये
चाद्देशपादपे इति विश्वः] आकुलानि सङ्कोर्णानि ग्रामेषु
चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः तथा परिणतैः पक्वैः फलैः श्या-
मानि यानि जम्बूवनानि ते अन्ताः रम्याः [सृताववसित
रम्ये समाप्तावन्त इत्यत इति शब्दार्णवः ।] तथा कतिपयेषु
एव दिनेषु स्थायिना हंसाः येषु ते तथोक्ताः एवंविधाः
सम्पत्स्यन्ते भविष्यन्ति । [पोटायुवतिस्तोककतिपयेत्या-
दिना कतिपयशब्दस्योत्तरपदत्वेऽपि न तच्छब्दस्योत्तरत्व-
मस्ति अस्य शास्त्रस्य प्रायिकत्वात्] ॥२४॥

तेषामिति । दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशा इति लक्षणं

गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्ध्वा ।
 तीरोपात्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
 सम्भूभङ्गं सुखमिव पयो वेववत्याच्चलामि ॥२५॥
 नीचैराख्यं गिरिमधिवसे न च विद्यामहेतो-
 स्वत्सम्पर्कात् पुनरितानिव प्रोढपुष्पैः कटम्बैः ।

नामहेतुं यस्मात् । तं तत् । नानि च । हेतुः । रिपुः । ।
 तेषां दृष्टान्तीनां गन्तव्यतां यथानुसृतमिति धातोः [का-
 लाविकरणयोश्च लि च । राजा धातो राजधानी ज्योति-
 लक्षणा पक्षी सप्तम्यत इति । कृत्यत् भवति । । ता प्रधा-
 ननगरीं प्रधाननगरीं गच्छा राजधानीति कथ्यते इति
 शब्दार्णवे । । गत्वा प्राप्य सद्यः कामुकत्वस्य विलासितायाः
 [विलासी कामुकः कामी तीरो रतिलम्पट इति शब्दा-
 र्णवे ।] अविकलं समग्रं फलं प्रशजनं लब्ध्वा लभ्यते त्वया
 इति शेषः । । कर्मणि लुट् । । सुतः यस्मात् स्वादु मधुरं
 भलाः ऊर्गयो यस्य तत् चलामे तरङ्गित वेववत्याः नाम
 नद्याः पयः सम्भूभङ्गं भ्रूकुटियुक्तं दग्धनपोड्या इति भावः
 मखम् इव अधरम् इव इत्यर्थः तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत्
 स्तनितं गर्जितं तेन सुभगं [यथा स्तनितशब्देन मणितमपि
 ध्वन्यते ऊर्ध्वमुच्चलितकण्ठनासिकं हुङ्गृतं स्तनितमल्पवोष-
 वदिति लक्षणात् ।] पास्यसि [पिबतेर्लुट् ।] कामिनाम-
 धरास्त्राद्ः सुरतादतिरिच्यते इति भावः ॥२५॥

नीचैरिति । हे मेघ ! तत्र विदिशासमीपे

धः पश्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गाग्निभिर्नागराणा-
मुद्दामानि प्रथयति शिलावैष्मभिर्यौवनानि ॥२६॥

उद्दाम. स्वेदापनयः [भावार्थे घञ्प्रत्ययः ।। तस्य
हेतोः विश्रामकारणात् पित्यामार्धम् इत्यर्थः । पशो हेतु-
प्रयोगे इति पशो विश्रामेत्यत्र नोदात्तोपदेशस्य मान्त-
स्यानाचर्मरति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधेऽपि विश्रामो
वेति चन्द्रव्याकरणे विवल्थेन वृद्धिविधानाद्रूपसिद्धिः ।]
प्रीदपुष्पः प्रवृत्तुकुसुमैः कदम्बैः नीपवृक्षैः त्वत्सम्पर्कात् तव
महात् पुतकाः अस्य जाताः पुनर्कृतमिव मञ्चातपुनक-
मिव स्थितम् । तारकादित्यादितचपत्ययः ।। नीचैरिति
प्राख्या यस्य तं नीचेरास्यं गिरिः अधियमेः गिरौ वसेः
इत्यर्थः । उपान्वध्यः वस इति कर्मत्वम् ।] यो नीचे-
गिरिः पण्याः क्रियाः स्त्रियः पण्यस्तियः वेश्याः [वारस्त्री
गणिका वेश्या पण्यस्त्री रूपजीविनीति शब्दार्णवे] ।
तासां रतिपु यः परिमलो गन्धविशेषः [विमर्दीत्ये परि-
मलो गन्धे जनमनोहरे इत्यमरः] । तम् उद्गिरन्ति आवि-
र्भावयन्ति इति तथोक्तानि तैः शिलावैष्मभिः कन्दरैः नाग-
राणां पौराणाम् उद्दामानि उल्कटानि यौवनानि प्रथयति
प्रकटयति । उल्कटयौवनाः क्वचित् अनुरक्ताः वाराङ्गना
विश्रम्भविहारकाङ्क्षिण्यो मातादिभयात् निशीथसमये
कञ्चन विक्किं देशम् आश्रित्य रमयन्ति, तच्चात्र बहुलम-
स्तीति प्रसिद्धिः । अत्र उद्गारशब्दो गौणार्थत्वात् न
जगुष्मावहः प्रत्युत काव्यस्य अतिशोभाकर एव । तदुक्तं

विशान्तः सन् व्रज वननदीतीरजातानि सिञ्चन्
उद्यानानां नवजलकमैयूर्युधिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात् क्षणपरिवितः पुष्पलावौमुखानां २७

दर्शना, निष्पत्तिर्ज्ञातादि गणयतिव्यवशयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकला विराह इति ॥ २६ ॥

विशान्त इति । विशान्तः सन् तत्र नीचेर्गिरी विनी-
ताध्वजः सन् अथ विशान्तेरनन्तरं वने अरण्ये याः नद्यः
तासां तीरपु जातानि स्वयं रुटानि अकृत्रिमाणि इत्यर्थः
[नदनदीति पाठे पुमान् स्त्रियल्लेकशेषो द्वारः । उद्या-
नानाम् आरामाणां सम्बन्धानि यथिकाजालकानि माग-
धीकुसुममुकुलानि अथ मागधो गणिका यृथिकेत्यमरः ।
कोरकजालकलिकाकुड्मलम्फलानि तुल्यानीति हलायुधः ।।
नवजलकणैः सिञ्चन् आर्द्रीकुवनं अत्र सिञ्चतेर्गार्द्राकरणा-
द्यत्वात् द्रवद्रव्यस्य करणत्वं । यत्र तु क्षणम् अर्थः तत्र द्रव-
द्रव्यस्य कर्मत्वम् यथा, वनः सिक्ता कुमारीषु, सुखानिषिञ्च-
न्तमिवावृत्तं त्वचोत्थिवमादि । एवं किरतोत्यादीनामपि
“रजः किरति मारुतः” श्रुत्वाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौर-
योषितः” इत्यादिष्वर्थभेदाश्रयणन रजोलाजादीनां कर्म-
त्वकरणत्वे गमयितव्ये ।। तथा गण्डयोः कपोलयोः
स्वेदस्य अपनयनेन प्रमार्जनेन या रुजा पीडा [भिदादि-
त्वादङ्प्रत्ययः ।। तथा क्लान्तानि स्नानानि कर्णोत्पलानि
वेषां तेषां पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः पुष्पावचायिकाः

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्थोत्तरायां
 साधोतसङ्गप्रणयविसृष्टा भास्व भूज्जयिन्वाः
 विद्यद्दामस्फुरितचकितैस्तव पागाङ्गनानां
 लालापाङ्गैर्यदि न रमसे लाचनैर्वेद्धितोऽसि॥२८॥

[illegible]

उत्तराशाम उदोद्यो दिश प्रति प्रस्थितस्य
भवत पश्चात् उत्तराशामागः वक्रो यदपि दूरो यद्यदि
इत्यथ । । । । उत्तरवाहिन्या. निर्विन्ध्यायाः प्राग्भागे
क्रिय गिर ५ । न्यता उत्तरपथत्वा निर्विन्ध्यायाः
पाश्चम द्वा । ७ न्यता तथापि उत्तरपथत्वा. विशालानगरस्य
विशालोत्तराशामागः समेत्युत्पन्नः । सोदानाम् उत्तराशामागः
उपरिभागे, वायव्य परिचयः । प्रणयः स्यात् परिचयः
याज्ञा सा ३० । १० वेति यादवः] तस्य विभुक्. पराङ-
मुखो मा ३० । ११ न भव इत्यर्थः स्मोत्तर लब्ध् वेति चका-
रादाशोरथ १० । १२ माङ्गयोग इत्यङ्गागमप्रतिषेधः ।
तत्र उत्तराशामागः विद्युद्भागां विद्युत्तानां स्फुरितेभ्यः
स्फुरणेभ्यः चकितः भोतैः लोलापाङ्गे. चञ्चलकटाक्षे

वीचिचोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चौगुणायाः
 संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्त्तनाभेः ।
 निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसान्धन्तरः सन्निपत्य
 स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥२६॥

पौराङ्गनाना लोचनेः न रमसे यदि तर्हि त्व वञ्चितः
 प्रतारितः असि जन्मवैफल्यं भवेत् इत्यर्थः ॥२८॥

सम्प्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्येमार्गं निर्विन्ध्या-
 सख्यन्वमाह, वीचीति । हे सखे । पथि उज्जयिनीपथे
 वीचिचोभेण तरङ्गचलनेन स्तनिताया सुखराणाम् कत्तरि
 क्तः] विहगानां हंसानां श्रेणिः पङ्क्तिरेव काञ्चौगुणो
 यस्याः तस्याः स्खलितेन उपलख्यलनेन मदस्खलितेन च
 सुभगं यथा तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्याः गच्छन्त्याश्च तथा
 दर्शिता प्रकटिता आवर्त्तः अश्रसां भ्रम एव नाभिर्यया
 [स्यादावर्त्तीऽश्रसां भ्रम इत्यमरः] । निष्क्रान्ता विन्ध्यात्
 निर्विन्ध्या नाम नदी [निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति
 समासः । द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवर्जिताप्रतिषेधः] ।
 तस्याः नद्याः सन्निपत्य सङ्गत्य रसो जलम् अभ्यन्तरे यस्य
 सः अन्यत्र रसेन शृङ्गारेण अभ्यन्तरः अन्तरङ्गो भव सर्वथा
 तस्याः रसमनुभवेत्यर्थः [शृङ्गारादौ जले वीर्यं सुवर्णं
 विषशुक्रयोः । तित्तादावसृते चैव निर्यासे पारदे ध्वनी ।
 आस्तादे च रसं प्राहुरिति शब्दार्थवे] । ननु तत्प्रार्थना-
 मन्तरेण कथं तवानुभावो युज्यते इत्यत आह, स्त्रीणां
 प्रियेषु विभ्रमो विलास एवाद्यं प्रणयवचनं प्रार्थन-

वैष्णोभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः

पाण्डुच्छाया तटरुहतसम्भ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।

सौभाग्यं ते सुभग ! विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥३८॥

वाक्यं हि [स्त्रोणामेष स्वभावो यत् विलासेरेव रागप्रकाशनं
न तु कण्ठत इति । विभवमद्यात्र नाभिसन्दर्शनादिः उक्तं
एव ॥ २८ ॥

निर्विन्ध्याया विरहावस्थां वर्णयन् तन्निराकरणं प्रार्थ-
यते, वेणीति । अवणी वेणीभूतं वेण्याकार प्रतनु रूकञ्च
सलिलं यस्याः सा तद्योक्ता वेणीभूतकेशपाशा इति च
ध्वन्यते । रुहन्ति इति रुहाः [इगुपधलक्षणः कः] । तटयोः
रुहाः ये तरवः तेभ्यः भ्रश्यन्ति इति तद्योक्तेः जीर्णपर्णैः
शष्पपत्रैः पाण्डुच्छाया पाण्डुवर्णा अत एव हे सुभग !
विरहावस्थया पूर्वोक्तप्रकारया करणेन अतीतस्य एतावन्तं
कालम् अतीत्य गतस्य प्रोषितस्य इत्यर्थः ते तव सौभाग्यं
सुभगत्वम् । [हृद्गमिन्धुन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदद्वयः] ।
व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती, स खलु सुभगो यम अङ्गनाः काम-
यन्ते इति भावः । असौ पूर्वोक्ता सिन्धुः तदी निर्विन्ध्या
स्त्री नद्यां ना नटे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजे इति वैज-
यन्ती] । येन विधिना व्यापारेण कार्श्यं त्यजति सः
विधिः त्वया एव उपपाद्यः कर्त्तव्यः इत्यर्थः । स च विधिः
एकत्र दृष्टिः अन्यत्र सम्भोगः, तदभावनिबन्धनत्वात्
कार्श्यस्य इति भावः । [इयं पञ्चमी मदनावस्थाः

प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्रामद्वहान्
 पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
 स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
 शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमेत् खण्डमेकं ३१

तदुक्तं रतिरहस्ये, नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ
 सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रयानां ।
 उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युरिति ।
 तामतीतस्येति पाठमाश्रित्य सिन्धुनाम नद्यन्तरमिति
 व्याख्यानं तु सिन्धुर्नाम कश्चित् नदुः काश्मीरदेशे स्थितः,
 नदी तु कुत्रापि नास्तीत्युपेक्ष्यमित्याचक्षते] ॥३०॥

प्राप्येति । विदन्ति इति विदाः [इगुपधलक्षणः कः] ।
 ओकसो वेद्यस्थानस्य विदाः कोविदाः [ओकारलोपः पृषो-
 दरादित्वात् सधुः] उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां वासव-
 दत्ताहरणायङ्गुतोपाख्यानानां कोविदाः तत्त्वज्ञाः ग्रामेषु
 ये ब्रह्माः ते सन्ति येषु तान् अवन्तीन् तन्नामजनपदान्
 प्राप्य तत्र पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां प्रणयविमुखो मास्त्र भूखण्ड-
 यिन्या इत्युक्तां श्रीविशालां सम्पत्तिमहतीम् [श्रीभा-
 सम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते इति शाश्वतः]
 विशालां पुरीम् उज्जयिनीमनुसर ब्रज कथमिव स्थितां सुच-
 रितफले मुख्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पीभूते अत्यल्पाव-
 शिष्टे सति इत्यर्थः गां भूमिं गतानाम् । [गौरिला कुम्भिनी
 चनेत्यमरः] । पुनरपि भूलोकगतानामित्यर्थः स्वर्गिणां
 स्वर्गवता जनानां शेषैः भुक्तशेषैः पुण्यैः पुण्यतैः हृतम्

दीर्घीकुर्वन् पटु मद्वलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोटमैत्रौकषायः ।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥३२॥

आनीतं स्वर्गार्थानुष्ठितकर्मशेषाणां स्वर्गदानावश्यभावात्
इति भावः कान्तिरस्य अस्तीति कान्तिमत् उज्ज्वलं सार-
भूतमित्यर्थः एकं भुक्तात् अन्यत् [एके मुख्यान्त्यकेवला इत्य-
मरः] । दिवः स्वर्गस्य खण्डमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा ।
एतेन अतिक्रान्तसकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वम् उज्ज-
यिन्या व्यज्यते ॥३१॥

दीर्घीकुर्वन्निति । यत्र विशालायां प्रत्यूषेषु अहर्मु-
खेषु [प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पमित्यमरः] । पटु प्रस्फुटं मद-
कलं मदेन अव्यक्तमधुरम् । [ध्वनी तु मधुरास्फुटे कल
इत्यमरः] । सारसानां पक्षिविशेषाणाम् । [सारसो मैथुनो
कामो गोनर्दः पुष्कराह्वय इति यादवः] । यद्वा सारसानां
हंसानां [चक्राङ्गः सारसो हंस इति शब्दार्णवे] । कूजितं
कृतं दीर्घीकुर्वन् सन्तानयन् इत्यर्थः यावद्वातं शब्दानुवृत्ते-
रिति भावः एतेन, प्रियतमः स्वचाटुवाक्यानुसारि क्रीडा-
पक्षिकूजितम् अविच्छिन्नीकुर्वन् इति च गम्यते । स्फुटि-
तायां विकसितानां कमलानाम् आमोदेन परिमलेन
सह या मैत्री संसर्गः तेन कषायः सुरभिः [रागद्रव्ये कषा-
योऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे इति यादवः] अन्यत्र विमर्दगन्धी
इत्यर्थः [विमर्दीत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे । आमोदः

जालोज्जीर्णैरुपचितः पुः केशसंस्कारधूपै-
र्वन्धुप्रौढा भवनशिखिभिर्दत्तवृत्त्योपहारः ।

हृद्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेटं नयेद्य

लक्ष्मीं पश्यन् ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३३

सोऽतिनिर्हासीत्यमरः । अङ्गानुकूलो मान्यात् सुखस्पर्शः
अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसवाहनः इत्यर्थः । भवभूतिना
च उक्तम्, अशिथिलपरिरश्मिर्दत्तसंवाहनानीति । संवाह्यन्ते
च सुरतश्रान्ताः प्रियैर्युवतयः । एतत् कविरेव वक्ष्यति, सम्भो-
गान्ते मम समुचितो हस्तसवाहनानामिति । शिप्रा
नाम काचित् तत्रत्या नदी तस्याः वातः शिप्रावातः शिप्रा-
ग्रहणं शैत्यद्योतनार्थं प्रार्थना सुरतस्य याच्ञा तत्र
चाटूनि करोतीति तथोक्तः पुनः सुरतार्थं प्रियवचनप्र-
योक्ता इत्यर्थः [कर्मण्यण्प्रत्ययः] । प्रियतमः वल्लभः इव
स्त्रीणां सुरतग्लानिं सम्भोगखेदं हरति नुदति चाटूक्तिभि-
र्विस्मृतपूर्वखेटाः स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनां सफलयन्ति इति
भावः । प्रार्थनाचाटुकार इत्यत्र खण्डितनायिका अनुनी-
तेति व्याख्याने सुरतग्लानिहरणं न सम्भवति तस्याः
पूर्वं सुरताभावात् पश्चात्तनसुरतग्लानिहरणं तु नेदानी-
न्तनकोपशमनार्थचाटुवचनसाध्यमित्युपेक्षैवोचिता विवे-
किनाम् । [ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्रते खण्डितेर्थाकषायितेति
दशरूपके] ॥ ३२ ॥

जालोज्जीर्णैरिति । जालोज्जीर्णैः गवाक्षमार्गनिर्गतैः ।
[जालं गवाक्षे आनावे जालके कपटे गणे इति यादवः ।]

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
 सुखं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डौश्वरस्य ।
 धूतोद्यानं कुवलयरत्नोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयक्रौडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥३४॥

केशसंस्कारधूपैः वनिताकेशवासनार्थैः गन्धद्रव्यधूपैः इत्यर्थः
 [अत्र संस्कारधूपयोस्तादर्थ्येऽपि यूपदावादिदिवत् प्रकृति-
 विचारत्वाभावात् अश्ववासादिवत् षष्ठीसमासो न चतु-
 र्थीसमासः] । उपचितवपुः परिपुष्टगरीरः बन्धो बन्धुरिति
 वा प्रीत्या भवनशिखिभिः गृहमयूरैः दत्तः नृत्यम् एव
 उपहारः उपायनं यस्मै स तथोक्तः [उपायनमुपयाह्यमुप-
 हारस्तथोपदेत्यमरः] । कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु लालि-
 तवनिताः सुन्दरस्त्रियः [ललितं त्रिषु सुन्दरमिति शब्दा-
 र्णवे] । तासां पादरागेण लाक्षारसेन अङ्कितेषु चिह्नितेषु
 हर्म्येषु धनिकभवनेषु अस्याः उज्जयिन्याः लक्ष्मीं पश्यन्
 अध्वगमनेन खेदं क्लेशं नयेथाः अपनय ॥ ३३ ॥

भर्तुरिति । भर्तुः स्वामिनः त्रीलकण्ठस्य भगवतः
 कण्ठस्येव हृदयस्य असौ कण्ठच्छविः इति हेतोः गणैः
 प्रमथैः [गणसु गणनायां स्यात् गणेशे प्रमथे चये इति
 शब्दार्णवे] । सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणः सन् प्रिय-
 वसुसादृशात् अतिप्रियत्वं भवेत् इति भावः । त्रयाणां
 भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । [तद्वितार्थेत्यादिना
 समासः] । तस्य गुरोः त्रैलोक्यनाथस्य चण्डीश्वरस्य
 कात्यायनीवक्त्रभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालाख्यं स्थानं

अथन्यस्मिन् जलधर ! महाकालं सद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।

कुर्वन् सन्ध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ३५

यायाः गच्छ [विध्यर्थे लिङ्] श्रेयस्करत्वात् सर्वथा गन्त-
व्यम् इति भावः । उक्तञ्च स्कान्दे, आकाशे तारकं लिङ्गं
पाताले हाटकेखरम् । मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा कामि-
तमाप्नुयादिति । न केवलं मुक्तिस्थानमिदं किन्तु विलास-
स्थानमपीत्याह धूतेति । कुवलयरजोद्गामिभिः उत्पलपरा-
गगन्धवद्भिः तोयक्रीडासु निरतानाम् आसक्तानां युवतीनां
स्नानं स्नानीयं चन्दनादि [करणे ल्युट्] । [स्नानीये-
ऽभिषवे स्नानमिति यादवः] । तेन तित्तैः सुरभिभिः
[कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्त्तिता इति हला-
युधः] । सौगन्ध्यातिशयार्थं विशेषणद्वयम् । गन्धवत्याः
नाम नद्याः तत्रत्यायाः मरुद्भिः मारुतैः धूतोद्यानं कम्पितो-
पवनम् इति धाम्नी विशेषणम् ॥ ३४ ॥

अपीति । हे जलधर ! महाकालं नाम पूर्वोक्तं चण्डी-
श्वरस्थानम् अन्यस्मिन् सन्ध्यातिरिक्तेऽपि काले आसाद्य
प्राप्य ते तव स्थातव्यं त्वया स्थातव्यम् इत्यर्थः [कृत्यानां
कर्त्तरि वेति षष्ठी] । यावत् यावता कालेन भानुः सूर्यः
नयनविषयं दृष्टिपथम् अत्येति अतिक्रामति आ अस्तमयात्
स्थातव्यम् इत्यर्थः [यावत् इत्येतत् अवधारणार्थं, यावत्
तावच्च साकल्येऽवधी मानेऽवधारणे इत्यमरः] । किमर्थम्

पादन्यासैः कण्ठितरशनास्तत्र लोलावधूतैः
रत्नच्छायाखचितबलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रविन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयिमधुकरश्रेणिदौर्धान् कटाक्षान् ३६

अतः आह कुर्वन्निति । श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनः शिवस्य
सन्ध्यायां बलिः पूजा तत्र पटहतां कुर्वन् सम्पादयन् आम-
न्दाणाम् ईषद्भक्षीराणां गजितानाम् अविकलम् अखण्डं
फलं लप्स्यसे प्राप्स्यसि [लभेः कर्त्तरि लट्] । महाकाल-
नाथबलिपटहत्वेन विनियोगात्ते गर्जितसाफल्यं स्यात्
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पादन्यासैरिति । तत्र सन्ध्याकाले पादन्यासैः चरण-
निक्षेपैः नृत्याङ्गैः कण्ठिताः शब्दायमाना रशनाः यासां ताः
तथोक्ताः कण्ठितरकर्मकत्वात् गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि
क्तः] । लोलया विलासेन अवधूतैः कम्पितैः रत्नानां
कङ्कणमणीनां छायाया कान्त्या खचिताः रूषिताः बलयः
चामरदण्डाः येषां तैः [बलिश्चामरदण्डे च जराविश्रय-
चर्मणीति विश्वः] चामरैः बालश्रजनैः क्लान्तहस्ताः [एतेन
दैशिकं नृत्यं सूचितम् । तदुक्तं नृत्यसर्वस्वे, खङ्गकन्दुक-
वस्त्रादिदण्डिकाचामरस्रजः । वीणाश्च धृत्वा यत् कुर्यु-
नृत्यं तत् दैशिकं भवेदिति] । वेश्याः महाकालनाथम्
उपेत्य नृत्यन्त्यो गणिकाः त्वत्तो नखपदेषु नखचर्तुषु
सुखान् सुखकगान् [सुखहेतौ सुखे सुखमिति शब्दार्णवे] ।
वर्षस्य अग्रविन्दून् प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदौर्धान्

पद्मादुच्चैर्भुजतद्वनं मण्डलेनाभिलीनः
 साम्यं तेजः प्रतिनवजवापुष्परक्तं दधानः ।
 नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
 शान्तोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्वा ॥३७॥

अपाङ्गान् आभोक्ष्यन्ते परैः उपकृता सन्तः सद्यः प्रत्युप-
 कुर्वन्ति इति भावः । कामिनीदर्शनीयत्वलक्षणं शिवोपा-
 सनाफलं सद्यो लप्स्यसे इति ध्वनिः ॥३६॥

पथादिर्दत्त । पथात् सन्ध्यावख्यानन्तरं पशुपतेः शिवस्य
 नृत्यारम्भे ताण्डवप्रारम्भे प्रतिनवजवापुष्परक्तं प्रत्यग्रजवा-
 कुसुमावर्णं सन्ध्यायां भवं साम्यं तेजो दधानः उच्चैः
 उन्नतं मुखा एव तरवः तेषां वनं मण्डलेन मण्डलाकारेण
 अभिलीनः अभिव्याप्तः सन् [कर्त्तरि क्तः] । भवान्वा भव-
 पत्न्या [इन्द्रवरुणभवसर्वेत्यादिना ङीप् आनुगङ्गामञ्च] ।
 शान्तः उद्देगः गजाजिनदर्शनभयं ययोः ते अतएव
 स्तिमिते निश्चले नयने यस्मिन् कर्मणि तत् तथोक्तम् [उद्दे-
 गस्त्वरिते क्लेशे भये मन्यरयामिनीति शब्दार्णवे] । भक्तिः
 पूज्येषु अनुरागः [भावार्थे क्तिन्प्रत्ययः] । दृष्टा भक्तिर्यस्य
 स दृष्टभक्तिः सन् पशुपतेः आर्द्रं शोणितार्द्रं तत् नागा-
 जिनं गजचर्म [अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्रीत्वमरः] । तत्र
 इच्छां हर निवर्त्तय त्वम् एव तत्स्थाने भव इत्यर्थः । गजा-
 द्धुमर्दनानन्तरं भयवान् महादेवः तदीयम् आर्द्राजिनं
 भुजमण्डलेन बिभ्रत् ताण्डवं चकार इति प्रसिद्धिः ।
 [दृष्टभक्तिरिति कथं रूपसिद्धिः दृष्टशब्दस्य स्त्रियाः पुंवत्

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
 ब्रह्मलोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।
 शौदामन्या कनकनिकषस्त्रिग्वया दृश्योर्वी*
 मोथोत्सर्गस्तनितमुखरो माच्छ भूर्विक्कवास्ताः॥३८

इत्यादिना पुंवद्भावस्य दुर्वटत्वात् अप्रपञ्चीप्रियाञ्चिति
 निषेधात् भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठादिति तदेतच्चीयं
 दृढभक्तिरिति शब्दम् आश्रित्य प्रतिविहितं गणव्याख्याने
 दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकं पूर्वपदम् अदाव्यनिवृत्तिपरत्वे
 दृढशब्दात् लिङ्गविशेषस्य अनुपकारित्वात् स्त्रीत्वम् अवि-
 चक्षितमिति । भोजराजसु भक्तौ च कर्मसाधनायाम् इत्यनेन
 सूत्रेण भज्यते इति कर्मार्थत्वे भवानोभक्तिरित्यादि भवति
 सावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्भवान्यामित्यादि भवतीत्याह ।
 तदेतत् सर्वं सम्यक् विवेचितं रघुवंशसञ्जीवन्यां दृढभक्ति-
 रिति ज्येष्ठे इत्यत्र । तस्मात् दृढभक्तिरित्यत्रापि मत-
 भेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वेन नपुंसकत्वेन च रूपसिद्धिरस्तीति
 स्थितम्] ॥३७॥

इत्थं महाकालनाथस्य सेवाप्रकारमभिधातुं पुनरपि
 नरसञ्चारप्रकारमाह गच्छन्तीनामिति । तत्र उज्ज्वलिभ्यां
 नक्तं रात्रौ रमणवसतिं प्रियभवनं प्रति गच्छन्तीनां योषि-
 ताम् अभिसारिकाणाम् इत्यर्थः सूचिभिः भेद्यैः अतिसा-
 न्द्रैरित्यर्थः तमोभिः ब्रह्मलोके निवृद्धदृष्टिप्रसरे नरपति-
 पथे राजमार्गे कनकस्य निकषः निकष्यते इति व्युत्पत्त्या
 निकषोपशमतरिणा तस्यैव क्षिप्तं तेजो यस्याः तथा [क्षिप्तं

तां कस्याञ्चिद्भवनवल्लभो सुसपारावतायां
 नौत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
 दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् बाह्वेदध्वशेषं
 मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३१

तु मष्टणे सान्दे रम्ये क्लोव तु तेजसोति शब्दार्णवे ।
 सुदान्ना अद्रिणा एकदिक् मौढामनी विद्युत् [तेनैकदि-
 गित्यण्प्रत्ययः] । तथा उर्वी माग दर्शय, किञ्च तोयात्स-
 र्गस्तनिताभ्यां दृष्टिगर्जिताभ्या सुखर शब्दायमानो मास्म
 भूः, कुतः, ताः योषितः विक्लवाः भोरवः ततो दृष्टिगर्जिते
 न कार्ये इत्यर्थः । [नात्र तायात्सर्गैरुद्धितं स्तनितमिति
 विग्रहः विग्रिष्टस्यैव केवलस्तनितस्यापि अनिष्टत्वात् न च
 इन्द्रपद्मे अस्याच् तरमिति पूर्वनिपातशास्त्रविरोधः लक्षण-
 हत्वोः क्रियाया इति सूत्रे विपरीतनिर्देशेन पूर्वनिपात-
 शास्त्रस्य अनित्यत्वज्ञापनादिति] ॥ ३८ ।

तामिति । चिरं विलसनात् स्फुरणात् खिन्नं विद्युत्
 एव कलत्र यस्य स भवान् सुप्ताः पारावताः कलरवाः यस्यां
 तस्यां विविक्तायाम् इत्यर्थः [पारावतः कलरवः कपोत
 इत्यमरः] जनसञ्चारः तत्र असम्भावित एव इति भावः ।
 कस्याञ्चित् भवनस्य वल्लभो आच्छादने उपरिभागे इत्यर्थः
 [आच्छादनं स्नादल्लभो गृहाणामिति हलायुधः] तां रात्रिं
 नौत्वा सूर्ये दृष्टे दिने सति इत्यर्थः पुनरपि अध्वशेषं बाह्वे-
 येत् तथाहि सुहृदां मित्राणाम् अभ्युपेता अङ्गीकृता अर्थस्य
 प्रयोजनस्य कृत्वा क्रिया यैः ते अभ्युपेतसुहृदश्च इत्यर्थः

तस्मिन् काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वत्सं भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयास्रं कमलवदनात् सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥४०॥

।सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । कृत्या क्रियदेवतयोः
कार्यं स्त्री कुपिते त्रिष्विति यादवः । कृजः शचेति चका-
रात् क्यप्] । न मन्दायन्ते खलु न मन्दाः भवन्ति हि
न विलम्बन्ते इत्यर्थः । [लोहितादिङाज्भ्यः क्यच् वा
क्यप् इत्यात्मनेपदम्] ॥३८॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् काले पूर्वोक्ते सूर्योदयकाले
प्रणयिभिः प्रियतमैः खण्डितानां योषितां नायिकाविशे-
षाणाम् । [ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितैर्याकषायितेति
दशरूपके] । नयनसलिलं शान्तिं नेयं नेतव्यम् [नयति-
र्हि कर्मकः] । अतो हेतोः भानोः वत्सं आशु शीघ्रं त्यज
तस्य आवरको मा भूः इत्यर्थः । विपक्षे अनिष्टमाचष्टे,
सोऽपि भानुः नलानि अम्बुजानि अस्याः सन्तीति नलिनी
पद्मिनी [तृणेऽम्बुजे नलं ना तु रात्रि नाले तु न स्त्रिया-
मिति शब्दार्थवे] । तस्याः स्वकान्तायाः कमलं स्वकुसुमम्
एव वदनं तस्मात् प्रालेयं हिमम् एव अस्रम् अशु प्रहर्तुं
शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः, नलिन्याश्च भर्तुर्भानोः
देशान्तरे नलिन्यन्तरगमनात् खण्डितात्वमित्याशयः । ततः
त्वयि करान् अशून् रुणाद्वि इति कररुत् [क्तिप्] । तस्मिन्
कररुधि सति हस्तरोधिनि सति इति च गम्यते [वक्षि-

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसौव प्रसन्ने
 छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
 तस्मादस्याः कुसुदविशदान्वर्हसि त्वं न धैर्यात्
 मोघौकत्तुं चटुलशफरोदत्तनप्रेक्षितानि ॥४॥

हस्तांशवः करा इत्यमरः] । अनल्पाभ्यसूयः अधिकविद्वेषः
 स्यात् प्रायेण इच्छाविशेषविघातात् द्वेषो रोषविशेषश्च
 कामिनामिति भावः । किञ्च, ब्राह्मणं चार्कमीशान विष्णु
 वा द्वेष्टि यो जनः । श्रेयांसि तस्य नश्यन्ति रौरवश्च भवेत्
 भ्रुवमिति निषेधात् कार्यहानिश्च इति ध्वनिः ॥४०॥

गम्भीराया इति । गम्भीरायाः नाम सरितः उदात्तना-
 यिका च ध्वन्यते प्रसन्ने अनुरक्तत्वात् दोषरहितं चेतसि
 इव प्रसन्ने निर्मले पयसि प्रकृत्या स्वभावेन सुभगः सुन्दरः
 [सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतरवासरे । तुरीयांशे श्रीमति
 च सुभगः इति शब्दार्णवे] । ते तव छाया चासौ आत्मा
 च सोऽपि प्रतिविम्बशरीरं वा प्रवेश लप्स्यते साक्षात् प्रवे-
 शमनिच्छोरपि इति भावः, तस्मात् छायाद्वारापि प्रवेशा-
 वश्यम्भावित्वात् अस्याः गम्भीरायाः कुसुदवत् विशदानि
 धवलानि चटुलानि शीघ्राणि शफराणां मीनानाम् उद-
 र्त्तनानि उल्लुण्ठितान्येव प्रेक्षितानि अवलोकनानि
 [त्रिषु स्यात् चटुलं शीघ्रमिति विश्वः] । एतावदेव गम्भी-
 राया अनुरागलिङ्गम् धैर्यात् धार्ढ्यात् वैमत्यात् मोघौकत्तुं
 विफलौकत्तुं न अर्हसि न अनुरक्ता विपक्षव्यव्या इत्यर्थः ।

तस्याः किञ्चित् करधृतमिव प्राप्तवानौरगाखं
हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे ! लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादो विटतजघनां को विहातुं समर्थः ॥४२॥
त्वन्निष्यन्दोक्कुक्षितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः
क्षोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पौचमानः ।

[धूर्त्तलक्षणं तु, क्लिश्नाति नित्यं गमितां कामिनीमिति
सुन्दरः । उपैत्यरक्तां यत्नेन रक्तां धूर्त्तो विमुञ्चतीति] ॥४१॥

तस्या इति । हे सखे ! प्राप्ता वानीरगाखा वेतव-
शाखा येन तत् तथोक्तम्, अतएव किञ्चित् ईषत् करधृतं
हस्तावलम्बितम् इव स्थितं, मुक्तः त्यक्तः रोधः तटम् एव
नितम्बः कटिः येन तत् तथोक्तम् । नितम्बः पश्चिमे शोणि-
भागेऽद्रिकटके कटापिति यादवः] नीलं कृष्णवर्णं तस्याः
गङ्गीरायाः सलिलमेव वसनं हृत्वा अपनीय [प्रस्थानसमये
प्रेषसीवसनहरणं विरहतापापनोदनार्थम् इति प्रसिद्धम्] ।
लम्बमानस्य पीतसलिलभरात् लम्बमानस्य अन्यत्र जघना-
रुद्धस्य ते तत्र प्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कृच्छ्रेण भावि ।
कृच्छ्रत्वे हेतुमाह ज्ञातेति । ज्ञातास्वादः अनुभूतरसः कः
पुमान् विहृतं प्रकटीकृतं जघनं कटिः तत्पूर्वभागो वा
यस्याः ताम् [जघनं स्वात् कटौ पूर्वशोणिभागापरांशयो-
रिति यादवः] विहातुं त्यक्तुं समर्थः ? न कोऽपि इत्यर्थः
॥४२॥

त्वदिति । त्वन्निष्यन्दे च तत्र दृष्ट्या उक्कुक्षितायाः

नौचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
 शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्४३
 तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेषौकतात्मा
 पुष्पासारेः स्तपयतु भवान् व्यामगङ्गाजलाद्रैः ।

उपहंहितायाः वसुधायाः भूमेः गन्धस्य सम्पर्केण रम्यः
 सुरभिः इत्यर्थः [स्त्रोतःशब्देन इन्द्रियवाचिना तद्विशेषो
 घ्राणं लक्ष्यते । स्त्रोत इन्द्रिये निम्नगारये इत्यमरः] । स्त्रोतो-
 रश्रेषु नामाग्रकुहरेषु यत् ध्वनितं शब्दः तेन सुभगं यथा
 तथा दन्तिभिः गजैः पीयमानः वसुधागन्धलोभात् आघ्राय-
 माण इत्यर्थः अनेन मान्यम् उच्यते । काननेषु वनेषु उदुम्ब-
 राणां जन्तुफलानाम् [उदुम्बरे जन्तुफलो यन्नाङ्गो हेमदु-
 ग्धक इत्यमरः] । परिणमयिता परिपाचयिता [मितां
 ऋक्ष इति ऋक्षः] । शीतो वायुः देवपूर्वं गिरिं देवगिरिम्
 इत्यर्थः उपजिगमिषोः उन्नगन्तुम् इच्छोः [गमेः सन्नन्ता-
 दुपत्वयः] । ते तत्र नीचैः शनैः वास्यति त्वां वीजयिष्यति
 इत्यर्थः । [सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । देवपूर्वं गिरिम्
 इत्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य नतु सञ्ज्ञिगतत्वाभावात् अवा-
 च्यवचनं दोषमाहुरालङ्कारिकाः । तदुक्तम् एकावल्यां यदवा-
 च्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तदिति । समाधानं तु देव-
 शब्दविशेषितेन गिरिशब्देन शब्दपरेण मेघोपगमयोग्यो
 देवगिरिर्लक्ष्यते इति कथञ्चित् सम्पाद्यम्] ॥४३॥

सत्वेति । तत्र देवगिरौ नियता वसतिः यस्य तं नित्य-
 वसिद्धितम् इत्यर्थः [पुरा किल तारकास्यासुरविजयसन्तु-

**रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूनाम्
अत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्वि तेजः ॥४३॥**

हसुरप्रार्थनावशात् भगवान् भवानीनन्दनः स्कन्दो नित्यम्
अहमिह सह शिवाभ्यां वसामि इत्युक्त्वा तत्र वसति इति
प्रसिद्धिः ।] स्वान्दं कुमारं स्वामिन पुष्पाणां मेघः पुष्पमेघो-
क्तत्वा कर्मरूपत्वात् पुष्पवर्षुकमेघोक्तविग्रहः सन्
व्योमगङ्गाजलाद्रैः पुष्पासारैः पुष्पसम्पातैः धारासम्पात
आसार इत्यमरः ।] भवान् स्वयम् एव स्तपयतु अभिषिञ्चतु
स्वयंपूजायाः उत्तमत्वात् इति भावः । तथा च शम्भुर-
हस्ये, स्वयं यजति चेत् देवमुत्तमा सोढगाल्मजैः । मध्यमा
याजयेद् भृत्यैरवमा याजनक्रियेति ।] स्कन्दस्य पूज्यत्व-
समर्थकम् अर्थान्तरं न्यस्यति रक्षेति । तत् भगवान् स्कन्द
इत्यर्थः [विषयप्राधान्यात् नपुंसकनिर्देशः ।] वासवस्य
इमाः वासव्यः [तस्येदमित्यण] तासां वासवीनाम् ऐन्द्रीणां
चमूनां सेनानां रक्षा एव हेतुः तस्य रक्षाहेतोः रक्षया
कारणेन रक्षार्थम् इत्यर्थः [षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी ।]
नवशशिभृता भगवता चन्द्रशेखरेण वहति इति वहः [पचा-
त्यच्] हुतस्य वहः हुतवहः वह्निः तस्य मुखे सम्भृतं सञ्चि-
तम् आदित्यम् अतिक्रान्तम् अत्यादित्यम् [अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयेति समासः ।] तेजो हि साक्षात् भग-
वतो हस्ते एव मुख्यन्तरम् इत्यर्थः अतः पूज्यमिति भावः ।
[मुखपदं तु शब्दत्वसूचनार्थम् । तदुक्तं शम्भुरहस्ये, गवां

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य वह्नें भवानौ
 पुत्रप्रेमया कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।
 धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकैस्तं मयूरं
 पद्मादद्भिप्रहृष्टगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेद्यः ॥४५॥

पद्मात् द्विजस्यार्ध्रिर्योगिनां हृत् कवेर्वचः । पर शुचि-
 तमं विद्यान्तुं स्त्रीवह्निर्वाजिनामिति] ॥४४॥

ज्योतिरिति । ज्योतिषः तेजसः लेखाः राजयः तासां
 वलयं मण्डलम् अस्य अस्तीति तयोक्तं, गलितं भ्रष्टं न तु
 लौक्यात् स्वयं ह्यिवमिति भावः यस्य मयूरस्य वह्नें पिच्छं
 [पिच्छवह्नें नपुंसके इत्यमरः ।] भवानौ गौरी पुत्रप्रेमया
 पुत्रस्नेहेन कुवलयस्य दलं पत्रं तत्प्रापि तदयोगि यथा
 तथा कर्णे करोति दलेन सह धारयति इत्यर्थः, यद्वा दल-
 प्रापि दलभाजि दलार्हे कर्णे करोति [त्रिवन्तात् सप्तमो] ।
 दलं परिहृत्य तत्स्थाने वह्नें धत्ते इत्यर्थः । [नाथसु कुव-
 लयदलचेपीति पाठमनुसृत्य चेपो निन्दा अपसारणं वेति
 व्याख्यातवान्] । हरशशिरुचा हरशिरश्चन्द्रिकया धौता-
 पाङ्गं स्वतोऽपि शौक्त्यात् अतिधवलितनेत्रान्तम् [अपाङ्गो
 नेत्रयोरन्तावित्यमरः] । पावकस्य अग्नेः अपत्यं पावकः
 स्कन्दः [अत इज इति इज्] । तस्य तं पूर्वोक्तं मयूरं
 पद्मात् पुण्याभिषेचनानन्तरम् अग्नेः देवगिरेः कर्तुः ग्रह-
 सेन गुहासंक्रमणेन गुरुभिः प्रतिध्वानमहङ्गिः इत्यर्थः
 गर्जितैः नर्तयेद्यः इत्यं कारय मार्दङ्गिकभावेन मयवन्तं
 कुमारम् उपासत्य इति भावः । [नर्तयेद्यः इत्यत्र अथाप-

आराध्यै न शरवणभवं देवमुक्तं हिताध्व
सिद्धहन्तैर्जलकणभयाद्द्वीपिभिर्मुक्तमार्गः ।
आलम्बेयाः सुरभितनयालम्बजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्ति देवस्य कीर्तिम्
॥४६॥

कर्मकाचित्तवत्कलेकादिस्थाब्जनेपदापवादः निगणचलना-
र्थेभ्यश्चेति परस्मैपदं न भवति तस्य न पादम्याङ्यम्परि-
सुद्धरुचिर्नृतिवदवस इति प्रतिषेधात्] ॥ ४५ ॥

आराध्येति । एनं पूर्वोक्तं शराः बाणदण्डानि [शरो
बाणे बाणदण्डे इति शब्दार्णवे] । तेषां वनं शरवणम् ।
[प्रनिरन्तःशरेत्यादिना शत्वम्] । तत्र भवः जम्बूद्वीपस्य तं
शरवणभवं देवं स्कन्दम् । [शरजम्बा पङ्कानन इत्यमरः ।
अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्यधिकरणो जम्बादुत्तरपद इति वामनः] ।
अवर्ज्यः अगतिकत्वात् आश्रयणीय इत्यर्थः आराध्य
उपास्य वीपिभिः वीणावद्भिः [व्रीह्यादित्वादिभिः] ।
सिद्धहन्तैः, सिद्धमिथुनैः भगवन्तं स्कन्दम् उपवीणयितुम्
आमतेः इति भावः जलकणभयात् जलसेकस्य वीणाक्षणन-
प्रतिव्यक्तत्वात् इति भावः मुक्तमार्गः त्यक्तवर्मा सन् उक्त-
हिताध्वा कियन्तम् अध्वानं गत इत्यर्थः सुरभितनयानां
गवाम् आलम्बेन संश्रपनेन जायते इति तथोक्ता भुवि
लोके स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां रूपविशेषम्
आपन्ना रन्ति देवस्य दशपुरपतेः महाराजस्य कीर्तिं चर्म-
सत्त्वास्त्रां नदीम् इत्यर्थः मानयिष्यन् सत्कारिष्यन् व्यास-

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
 तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम् ।
 प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्यं दृष्टीः
 एकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ४७
 तामुत्तौर्ध्वं व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
 पद्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।

स्वेषाः आलम्बा अवतरेः इत्यर्थः । [पुरा किल राज्ञो रन्ति-
 देवस्य गवालम्बेषु एकत्र सम्भृतात् रक्तनिष्पन्दात् चर्म-
 राशेः काचित् नदी सस्यन्दे सा चर्मण्वतीति आख्यायते ॥४॥

त्वयीति । शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णस्य कान्तेः चौरे
 वर्णचौरे तत्तुल्यवर्णे इत्यर्थः त्वयि जलम आदातुम् अवनते
 सति पृथुम् अपि दूरभावात् दूरत्वात् तनुं सुक्ष्मतया प्रती-
 यमानं तस्याः सिन्धोः चर्मण्वत्याख्यायाः प्रवाहं गगने
 गतिर्येषां ते गगनगतयः खेचराः सिद्धगन्धर्वादयः [अथ-
 मपि बहुव्रीहिः पूर्ववत् जम्बाद्युत्तरपटेषु द्रष्टव्यः] । नूनं
 दृष्टीः आवर्ज्यं नियम्य एकम् एकयष्टिकं स्थूलः महान्
 मध्यः मध्यमणीभूतः इन्द्रनीलः यस्य तं भुवः भूमेः मुक्ता-
 गुणं मुक्ताहारम् इव प्रेक्षिष्यन्ते । अत्र अत्यन्तनीलमेव-
 सङ्गतस्य प्रवाहस्य भृकण्डमुक्तागुणत्वेन उत्प्रेक्षैव इयमिति
 इवशब्देन व्यज्यते । निरुक्तकारस्तु तत्र तत्रोपमा यत्र इव-
 शब्दस्य दर्शनमिति इवशब्ददर्शनात् अत्राप्युपमेवेति
 बभ्राम् ॥ ४७ ॥

तामिति । तां चर्मण्वतीम् उत्तीर्ष्य भ्रवो लताः इव

कुन्दोत्पानुगमधुकरश्चोमुषामात्मविम्बं
 आत्रोर्कुर्वन् दशपुरबधूनेत्रकौतूहलानाम् । ४८ ॥
 ब्रह्मावर्त्तं जनपदमयं क्वायया गाहमानः
 शत्रवं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।

भूलताः उपमितसमासः] । तामां विभ्रमाः विलासाः
 परिचिताः क्लृप्ताः येषु तेषां पञ्चाणि नेत्रलोमानि [पद्म
 सूत्रे च सूक्ष्मशे किञ्चलके नेत्रलोमनोति शाश्वतः] ।
 तेषाम् उत्तेपात उदमनात् हेतोः कृष्णाश्च ताः शाराश्च
 कृष्णशाराः नीलशाराः [वर्णी वर्णेनेति समासः । कृष्ण-
 रक्तभिताः शारा इति यादवः । ततश्च शारशब्दात् एव
 सिद्धे कार्ष्णे पुनः कृष्णपदोपादानं कार्ष्णप्राधान्यार्थं रक्तत्वं
 तु न दिवक्षितम् उपेक्षानुसारान् तस्य स्वाभाविकस्य
 स्थानत्रेषु सामुद्रिकविरोधात् इतरस्य अप्रसङ्गात् क्वचित्
 भावकथनं तु उपपत्तिविषयम्] । उपरि विलसन्त्यः कृष्ण-
 शाराः प्रभाः येषां तेषां कुन्दानि माध्यकुसुमानि तेषां
 क्षेपः इवस्ततः चलन तस्य अनुगाः अनुसारिणः ये मधु-
 कराः तेषां श्रिय मुष्णन्ति इति तथाक्तानां क्षिप्यमाण-
 कुन्दानुधागिमधुकरकल्पानाम् इत्यर्थः दशपुरं रत्तिदेवस्य
 नगरं तत्र बध्वः स्त्रियः [बधूर्जाया स्त्रिया स्त्री च इत्य-
 मर । तासां नेत्रकौतूहलानां नेत्रानिलाषाणां सामि-
 लाषदृष्टीनाम् इत्यर्थः आत्मविम्बं स्वमूर्तिं परलोकोर्कुर्वन्
 विषयं कुर्वन् व्रज गच्छ । ४८ ॥

ब्रह्मावर्त्तमिति । अत्र मनुः सरस्वतीद्विप्रेततोर्देवन-

राजन्यानां शितशरशतैर्यत् गाण्डीवधन्वा
 धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षत्, खानि ॥४८॥
 हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गां
 बभ्रुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गलौ याः सिधेवे ।

शौर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते
 इति] । अथ अनन्तरं ब्रह्मावर्त्तं नाम जनपदं ज्ञाययत्
 अनातपमण्डलेन माह्वमानः प्रविशन् न तु स्वरूपेण [पीठ-
 क्षेत्राशमादीनि परित्यक्त्यान्यतो व्रजेत् इति वचनात्] ।
 क्षत्रप्रधनपिण्डनम् अद्यापि शिरःकपालादिमत्तया कुरु-
 पाण्ड्वयुद्धसूचकम् इत्यर्थः [युद्धमायोधनं अन्यं प्रधनं प्रवि-
 दारणमित्यमरः] । तत् प्रसिद्धं कुरुणाम् इदं कौरवं क्षेत्रं
 भजेष्वाः कुरुक्षेत्रं व्रज इत्यर्थः यत्र कुरुक्षेत्रे गाण्डी अस्य
 अस्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः [गाण्डाजगात् संज्ञायामिति
 मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवी पुंन-
 पंसूक्तौ इत्यमरः] । तत् धनुः यस्य सः गाण्डीवधन्वा
 अर्जुनः [वा संज्ञायामित्यनङादेशः] । शितशरशतैः निशि-
 तबाणसहस्रैः राजन्यानां रात्रां मुखानि धाराणाम् उद-
 कधाराणां पातैः कमलानि त्वम् एव अभ्यवर्षत् अभिमुखं
 दृष्टवान् शरवर्षेण शिरांसि चिच्छेद इत्यर्थः ॥४८॥

हित्वेति । बभ्रुप्रीत्या कुरुपाण्ड्वेहेन न तु भयेन सम-
 रविमुखो युद्धनिःस्पृहः लाङ्गलम् अस्य अस्तीति लाङ्गली
 हलधरः अभिमतरसाम् अभीष्टस्वादां तथा रेवत्याः क्षप्रि-
 यायाः लोचने एव रुद्धः प्रतिविम्बितत्वात् चिह्नं यस्याः

कृत्वा सारसामभिगममपां सौम्य ! सारस्वतीनाम्
अन्तःशुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण दृशाः ॥५०॥
तस्माद् गच्छेन्ननुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जङ्घोः कन्धां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
गौरौवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शम्भोः वैद्यग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥५१॥

तां हातां सुरां [सुरा हलिप्रिया हास्तेत्यमरः । अभियुक्तं
देशभाषापदमित्यत्र सूत्रे हास्तेति देशभाषापदमप्यतीव
कविप्रयोगात् साध्विति उदाजहार वामनः] । हित्वा
त्यक्ता दुस्स्वजराम् अपि इति भावः याः सारस्वतीः अपः
सिधेवे हे सौम्य ! सुभग ! त्वं तासां सरस्वत्याः नद्याः इमाः
सारस्वत्यः तासाम् अभिगम सेवां कृत्वा अन्तः अन्तरात्मनि
शुद्धः निर्मलः निर्दोषः भविता [खलुल्लवाविति टच्] ।
अपि सद्य एव पूतो भविष्यसि इत्यर्थः [वर्त्तमानसामीप्ये
वर्त्तमानवद्देति वर्त्तमानप्रत्ययः] । वर्णमात्रेण वर्णेन एव
कृष्णः श्यामः न तु पापेन इत्यर्थः अन्तःशुद्धिरेव सम्पाद्या
न तु बाह्या वह्निःशुद्धौऽपि सूतवधप्रायश्चित्तार्थं सारस्वत-
सलिलसेवी तत्र भगवान् बलभद्र एव निदर्शनम् । अतः
भवतापि सरस्वती सर्वथा सेवितव्या इति भावः ॥५०॥

तस्मादिति । तस्मात् कुबचेनात् कनखलस्य, अद्रेः
समीपे अनुकनखलम् [अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः] । शैल-
राजात् हिमवतः अवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्गसोपान-
पङ्क्तिं स्वर्गप्राप्तिसाधनभूताम् इत्यर्थः जङ्घोः नाम राज्ञः

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्द्धलम्बी
 त्वञ्चोदच्छस्फटिकविषटं तर्क्येस्तिर्यग्गन्धः ।
 संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्वातसि छायायासौ
 स्यादस्यानोपगत्य मुनासङ्गमेवाभिरामा ॥५२॥

कन्यां जाङ्गवीं गच्छेः गच्छ [विध्यर्थे लिङ्] । या जाङ्गवी
 गौर्याः वक्त्रे या भ्रुकुटिरचना सापत्नारोषात् भ्रूभङ्गकारण
 ता फेनैः विहस्य हसित्वा इव धावन्त्यात् फेनानां हास-
 स्त्विन उत्प्रेक्षा । इन्दौ शिरोमाणिक्यभूते लग्नाः जर्मयः
 एव हस्ताः यस्याः सा इन्दुलग्नोभिहस्ता सती शम्भोः
 केशग्रहणम् अकरोत् । यथा काचित् प्रौढा नायिका
 सपत्नोम् असहमाना स्वराजभ्यं प्रकटयन्ती स्वभर्तारं सह
 शिरोरत्नेन केशेषु आकर्षति तद्वत् इति भावः । [इदञ्च
 पुरा किल भगोरथप्रार्थनया भगवतीं गगनपथात् पतन्तीं
 गङ्गा गङ्गाधरो जटाजूटेन जग्राहेति कथाम् उपजीव्य
 उक्तम् ॥५१॥

तस्या इति । सुरगज इव कश्चित् दिग्गज इव
 व्योम्नि पश्चात् अर्धं पश्चार्धं [पृषोदरादित्वात् साधुः] ।
 तेन लम्बते इति पश्चार्द्धलम्बी सन् पश्चार्धभागेन व्योम्नि
 स्थित्वा पूर्वार्धेन जलोन्मुख इत्यर्थः [केचित् पूर्वार्द्धलम्बीति
 षठन्ति] अच्छस्फटिकविषटं निर्मलस्फटिकावदातं तस्याः
 गङ्गायाः अन्धः तिर्यक् तिरस्वीनं यथा तथा पातुं स्वं
 तर्क्ये विचारये. चेत् सपदि स्त्रोतसि प्रवाहे संसर्पन्त्या
 संसर्पन्त्या भवतः छायाया प्रतिबिम्बेन असौ गङ्गा यस्याने

आसीनानां सुरभित्तविलं नाभिगन्धैर्गङ्गाणां

तस्या एव प्रभवमचक्षं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

अध्वसध्वसमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः

शोभां शुभ्रविनयनदृष्टोत्खातपङ्क्तोपमेयाम् ॥ ५३

प्रयागात् अन्यत्र उपगतः प्राप्तः, वसुनासङ्गमः यथा सा
जयाभूता इव अभिरामा स्यात् ॥ ५२ ॥

आसीनानामिति । आसीनानाम् उपविष्टानां गङ्गाणां
कस्तूरिकागङ्गाणाम् । [अन्यथा नाभिगन्धानुपपत्तेः]
नाभिगन्धैः कस्तूरीगन्धैः तेषां तदुद्भवत्वात् अत एव शुभ्र-
नाभिसंज्ञा च] गङ्गनाभिर्गङ्गमदः कस्तूरी चेत्यमरः] ।
अथवा नाभयः कस्तूर्यः [नाभिः प्रधाने कस्तूर्यां मदे च
क्षिपिदीरित इति विश्वः] । तासां गन्धैः सुरभिताः सुरभी-
कृताः गिलाः यस्य तं तस्याः गङ्गायाः एव प्रभवति
अस्मात् इति प्रभवः कारकं तुषारैः गौरं सितम् [अवदातः
सितो गौर इत्यमरः] अचक्षं प्राप्य विनीकृते अनेन विन-
यनम् । [कारणे शृङ्गे] अध्वसमस्य विनयने अपनोदके तस्य
हिमाद्रेः शृङ्गे निषण्णः सन् शुभ्रः अयः विनयवस्य त्रयम्बकस्य
दृषः दृषभः [सुकृते दृषभे दृष इत्यमरः] । तेन उत्खातेन
विदारितेन यङ्गेन सङ्ग उपमेयाम् उपमातुम् अर्हं शोभां
वक्ष्यति बोद्धव्यम् । बहतेर्लुट् । [विनयनेत्यत्र पूर्वपदान्
संज्ञायामग इति अत्र न भवति शुभादिषु चेति निजे-
धात् । तस्याः प्रभवम् इत्यादिना हिमाद्री निषण्ण वैवाहिको
गृह्णित्वाप्ये अचक्षते] ॥ ५३ ॥

तच्चैद्वायौ सरति सरलस्कन्धमङ्गुलजम्बा
 बाधेतोत्काक्षपितचमरीबालभारा द्वाग्निः ।
 अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रैः
 आपन्नार्त्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् ॥५४॥
 ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
 सुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।

तमिति । वायौ वनवाते सरति वाति सति सरलानां
 देवदन्तद्रुमाणां स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः [अस्त्री प्रकाण्डः
 स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखाबधेस्तरोरित्यमरः । तेषां सङ्घट्टेन
 मङ्गुलार्धेन जम्ब यस्य स तथोक्तः [जम्बोत्तरपदत्वात् व्यधि-
 करणोऽपि बहुव्रीहिः साधुरित्युक्तम्] । उत्काभिः स्फुलिङ्गैः
 क्षपिता निर्दग्धाः चमरीणां बालभाराः केशसमूहा येन स
 तथोक्तः, दव एव अग्निः द्वाग्निः वनवह्निः [वने च वन-
 वह्नी च दवो दाव इवैष्यते इति यादवः] । त हिमाद्रिं
 बाधेत चेत् पीडयेत् यदि एनं द्वाग्निं वारिधारासहस्रैः
 शमयितुम् अर्हसि । युक्तञ्च एतत् इत्याह, उत्तमानां महतां
 सम्पदः सङ्घट्टयः आपन्नानाम् आर्त्तानाम् आर्त्तिप्रशमनम्
 आपन्निवारणम् एव फलं प्रयोजनं यासां ताः तथोक्ताः हि,
 अतो हिमाचलस्य दावानलः त्वया शमयितव्यः इति
 भावः ॥ ५४ ॥

य इति । तस्मिन् हिमाद्री संरम्भः कोपः [संरम्भः
 संक्रमे कोपे इति शब्दार्णवे] । तेन उत्पतने उत्प्लवने
 रभसः वेगः तेषां तं तथोक्ताः [रभसो हर्षवेगयोरिति

तान् कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नः ॥५५॥

विश्वः । वे शरभाः अष्टापदसृगविशेषाः [शरभः शलभे
अष्टापदे प्रोक्ता सृगान्तर इति विश्वः] मुक्तः अध्वा शर-
भोत्प्लवनमार्गः, येन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्गभङ्गाय लङ्घयेयुः
[सञ्चावनायां लिङ्] । भवतोऽतिदूरत्वात् स्वाङ्गभङ्गा-
तिरिक्तं फलं नास्ति लङ्घनस्य इत्यर्थः तान् शरभान्
तुमुलाः सङ्कुलाः करकाः वर्षोपलाः [वर्षोपलसु करके-
त्यमरः] । तासां वृष्टिः तस्याः पातेन अवकीर्णान् विजि-
मान् कुर्वीथाः कुरुष्व [विध्यर्थे लिङ्] । क्षुद्रोऽपि
अधिचिपन् प्रतिपन्नः सद्यः प्रतिल्लेसव्यः इति भावः तथा-
हि आरभ्यन्ते इति आरम्भः कर्माणि तेषु यत्नः उद्योगः
स निष्फलः येषां ते तथोक्ताः निष्फलकर्मापक्रमाः इत्यर्थः
अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न स्युर्न भवन्ति
सर्वे एव भवन्ति इत्यर्थः । [यदत्र घनोपलसु करक इति
यादववचनात् करकशब्दस्य द्वियतपुंलिङ्गताभिप्रायेण
करकाणाम् अवृष्टिरिति केषाञ्चित् व्याख्यानं तत् अन्ये न
अनुमन्यन्ते वर्षोपलसु करकेत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वा-
मिना कमण्डली च करकः सुगते च विनायक इति नानार्थी
पुंस्यपि वक्ष्यत इति वदता उभयलिङ्गताप्रकाशनात् ।
यादवस्य तु पुंलिङ्गताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गता-
निषेधे इति न तद्विरोधोऽपि । करकसु करके स्वभक्ष-
कोशे च कमण्डली । पक्षिभेदे करे चापि करका तु घनो-

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्हन्द् मौलेः
 शश्वत्सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।
 यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूर्ध्वसुहूतपापाः
 सङ्कल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये अहधानाः ॥५६॥

पले इति विश्वप्रकाशवचने तु उभयलिङ्गता व्यक्तेवेति न
 कुत्रापि विरोधवार्त्ता अतएव रुद्रः वर्षीपलसु करका
 करकोऽपि च दृश्यते ॥ ५५ ॥

तत्रेति । तत्र हिमाद्री दृषदि कस्याचित् शिलायां
 व्यक्तं प्रकटं शश्वत् सदा सिद्धैः योगिभिः [सिद्धिर्निष्पत्ति-
 योगयोरिति विश्वः] । उपचितबलिं रचितपूजाविधिं
 [बलिः पूजोपहारयोरिति यादवः] । अर्धेचासौ इन्दुश्चेति
 अर्धेन्दुः [अर्धः खण्डे समेऽंशके इति विश्वः] । स मौली यस्य
 तस्य ईश्वरस्य चरणन्यासं पादविन्यासं भक्तिः पूज्येषु अनु-
 रागः तथा नम्रः सन् परीयाः प्रदक्षिणं कुर्व [परिपूर्वादिणो
 लिङ्] । यस्मिन् पादन्यासे दृष्टे सति सुहूपापा निर-
 स्तकत्वाः सन्तः अहधानाः विश्वसन्तः पुरुषाः अद्या
 विश्वासः आस्तिक्यबुद्धिरिति यावत् [अदन्तारोरुपसर्गव-
 हर्तिर्वक्तव्येति अत्यूर्वात् दधातेः शानच्] । करणस्य
 क्षेत्रस्य विगमात् ऊर्ध्वं देहत्यागानन्तरम् [करणं साधकतमं
 क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः] । स्थिरं ग्राह्यतं गणानां प्रम-
 थानां पदं स्थानम् [गणाः प्रमथसंख्यीषा इति वैजयन्ती] ।
 तस्य प्राप्तये सङ्कल्पन्ते समर्था भवन्ति । [कृतेः पर्व्या-
 सिवचनस्य अलमर्थत्वात् तदयोगे नमःसखीत्यादिना

मंझायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः ।
निर्झादस्ते मुरज इव चेत कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावो समग्रः । ५७॥

चतुर्थी । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति भाष्यकारः ।
अथक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् । हिमाद्री
शाम्भवादीनां सिद्धये सर्वकर्मणाम् । दृष्ट्वा श्रीचरणं सम्यक्
साधकं स्थिरयेत्तनुम् । इत्याधीनशरीरो हि विचरेच्च
जगत्त्रयमिति शम्भुरहस्ये ॥ ५६ ॥

शब्दायन्ते इति । हे मेघ । अनिलैः पूर्यमाणाः
कीचकाः वेणुविशेषाः [नेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्त्य-
निलोद्धता इत्यमरः] मधुरं शुद्धिसुखं यथा तथा शब्दायन्ते
शब्दं कुर्वन्ति [शब्दैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इति
कण्ड । अनेन वंशवाद्यसम्पत्तिकृता संसक्ताभिः संयुक्ताभिः
अवाद्यानुषक्ताभिर्वा संरक्ताभिरिति पाठे संरक्तकण्ठोभिः
इत्यर्थः किन्नरीभिः किन्नरस्त्रीभिः त्रयाणां पुराणां समा-
हारः त्रिपुरम् । [तद्वितार्थोत्तरपदेति समासः । पात्रा-
दित्वात् नपुंसकत्वम्] । तस्य विजयः गीयते कन्दरेषु
दरीषु [दरी तु कन्दरो वा स्त्रीत्यमरः । ते तत्र निर्झादः
मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिः इव मुरजध्वनिः इव इत्यर्थः स्यात्
चेत् तर्हि तत्र चरणसमीपे पशुपतेः नित्यं सन्निहितस्य
शिवस्य सङ्गीतं सम्यक् गीतं तत् एव अर्थः सङ्गीतार्थः
सङ्गीतवस्तु [अर्थोऽभिधेयदेवस्तु प्रयोजननिवृत्तिध्विमेघः] ।

प्रालेयाद्रेः पतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान्
 हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् कौञ्चरन्ध्रम् ।
 तेनोदौचीं दिशमनुसरेस्तिर्यग्गायामशोभौ
 श्यामः पादेः बलिनियमनाभ्युद्यतस्यैव विष्णोः ५८

समग्रः सम्पूर्णः भावो ननु भविष्यति स्तुतु । भविष्यति
 गत्यादथ इति भविष्यदर्थे णिनिः ॥ ५७ ॥

प्रालेयाद्रेरिति । प्रालेयाद्रेः हिमाद्रेः उपतटं तट-
 समीपे [अव्ययं विमलतीत्यादिना सामीप्यार्थेऽव्ययीभावः] ।
 तान् तान् [वीप्सायां द्विरुक्तिः] । विशेषान् द्रष्टव्यार्थान्
 [विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुनीति शब्दार्णवे] ।
 अतिक्रम्य अनुसरेः गच्छेः इति अनागतेन सम्बन्धः हंसानां
 द्वारं हंसद्वारम् । [मानसप्रस्थाविनो हंसाः क्रीडरन्ध्रेण सञ्च-
 रन्ते इत्यागमः] । भृगुपतेः जामदग्न्यस्य यशोवर्त्म यशःप्रवृ-
 त्तिकारणमित्यर्थः यत् कौञ्चस्य अद्रेः रन्ध्रम् अस्ति तेन कौञ्च-
 विलेन बलेः दैत्यस्य नियमने बन्धने अभ्युद्यतस्य प्रवृत्तस्य
 विष्णोः व्यापकस्य त्रिविक्रमस्य श्यामः कृष्णवर्णः पादः
 इव तिर्यग्गायामेन क्षिप्रप्रवेशनार्थं तिरश्चीतदैर्घ्येण शोभते
 इति तद्याविधः सन् उदौचीम् उत्तरां दिशम् अनुसरेः
 अनुगच्छ । [पुरा किल भगवतो देवाद् धूर्जटेः धनुस्तप-
 निषदम् अचीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य सार्वया क्रीड-
 शिखरिणम् अतिनिशितविशिष्टमुत्तेन हेलया स्तुति-
 ष्ठमेहं भित्वा ततः क्रोडभेदादेव सद्यः समुत्पृभिते कलि-

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छासितप्रत्यसन्धेः
 कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
 उच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः सः
 राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्रयम्बकस्यादृष्टहासः ॥५८॥
 उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
 सद्यःकृतद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।

अपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालम् आम्नावि-
 तमिति कथा श्रूयते] ॥५८॥

गत्वेति । क्रीडविलनिगेमनानन्तरम् ऊर्ध्वं गत्वा
 दशमुखस्य रावणस्य भुजैः बाहुभिः उच्छ्रासिताः विस्फे-
 पिताः प्रस्थानां सानूनां सन्धयः यस्य तस्य एतेन नयन-
 कोतुकसद्भावः उक्तः । त्रिदश परिमाणम् एषाम् अस्तीति
 त्रिदशाः [संख्ययाव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः । बहुव्रीहिं
 संख्येयं उजित्यादिना समासान्तो लुच्प्रत्ययः] । त्रिदशानां
 देवानां वनिताः तासां दर्पणस्य [कैलासस्य स्मृतिकत्वात्
 रजतत्वाद्वा विम्बस्याहित्वेन इदमुक्तम्] । कैलासस्य
 अतिथिः स्याः यः कैलासः कुमुदविशदैः निर्मलैः शृङ्गाणाम्
 उच्छ्रायैः प्रीकृत्यैः खम् आकाशं वितत्य व्याप्य प्रतिदिनं
 दिने दिने राशीभूतः त्रयम्बकस्य त्रिलोचनस्य अदृष्टहासः
 अतिहासः इव स्थितः । [अदृष्टावतिशयक्षीमाविति वादवः ।
 भावव्यात् हासत्वेन उत्प्रेषा । हासादीनां भावस्य
 कविसमयसिद्धम्] ॥५८॥

उत्पश्यामीति । स्निग्धं मलयं भिन्नं मर्दितञ्च यत्

शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्रीम्
 असन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥६०॥
 हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
 क्रोडाश्ले यटि च विचरेत् पादचारेण गौरगै ।
 भङ्गोभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
 सोपानत्वं कुर्वन् मणितटाराहणायाग्रयायौ ॥६१॥

अञ्जन कज्जल तस्य आभा इव आभा यस्य तस्मिन् त्वयि
 तटगते सानुगते सति सद्यः कृतस्य कृत्रस्य द्विरददशनस्य
 गजदन्तस्य छेदजत् गौरस्य धवलस्य तस्य अद्रेः, केलासस्य
 मेचके श्यामले [कृष्णनीलासितश्यामकानश्यामजमेचका
 इत्यमरः] । वाससि वस्त्रे असन्यस्ते सति हलभृतो बल-
 भद्रस्य इव स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीया शोभां
 भवित्रीं भाविनीम् उत्पद्यामि शोभा भविष्यतीति तर्क-
 यामि इत्यर्थः । श्रोती पूर्णोपमा अलङ्कारः ॥६०॥

हित्वेति । तस्मिन् क्रोडाश्ले कलासे [कैलासं] कन-
 काद्रिम् मन्दरो गन्धमादनः । क्रोडाश्लं निर्मिताः शम्भो-
 देवैः क्रोडाद्र्योऽभवन्निर्मात शम्भु, रहस्ये । । शम्भुना शिवेन
 भुजगः एव वलयः कङ्कणं हित्वा गोर्वाः भीकृत्वा तत्तत्ता
 दत्तहस्ता सती गारो पादचारेण विचरेत् यटि वहि अग्र-
 यायौ पुरोगतः तथा स्तम्भितो घनीभाव प्रापतः अन्त-
 र्जलस्योघः प्रवाही यस्य स तथाभूतः ॥६१॥ पर्वणा
 भक्त्या रचनया विरचितवपुः कल्पितशरीरः ॥ मणीना

तत्रावश्यं बलयकुलियोहृदनोद्गौर्यतोयं
 नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
 ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे ! धर्मलब्धस्य न स्यात्
 क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ॥६२॥
 हेमाभोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
 कुर्वन् कामं क्षणसुखपटप्रौतिमैरावतस्य

तटं मणितटं तत्र आरोहणाय सापानत्वं कुतः सोपान-
 भावं भजेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तत्रेति । तत्र तत्तामेवश्यं नवेय्या सुरयुवतयः बलयकु-
 लिशानि कङ्कणकोटयः [शतकोटिवाचिना कुलिशशब्देन
 कोटिमात्रं लक्ष्यते] । तैः उद्वृणानि प्रहाराः तैः उद्गौ-
 र्यमुत्सृष्टं तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु धाराः यन्त्रधाराः
 तासां गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यान्ति ।
 हे सखे ! सितम् । धर्मं निद्राधे लब्धस्य [धर्मलब्धस्य
 देवभूमिषु सर्वदा सर्वत्रसमाहारात् प्रापगिकमेतत्वादा
 तथोक्तमापादस्य प्रशयनि] । तव ताभ्यः सुरयुवतिभ्यः
 मोक्षो न स्यात् यदि तदा क्रीडालोलाः क्रीडासक्ताः
 प्रमत्ताः इत्यर्थः ताः सुरयुवतीः श्रवणपरुषे कर्णकटभिः
 गर्जितैः करणैः भाययेः तास्ये । [अत्र हेतुभयाभावात्
 आत्मनेपदं युगागम्य न] ॥ ६२ ॥

हेति । हे अतद ! हेमाभोजानां प्रसवि जनकम्
 [जिष्टनीत्यादिना इतिग्लयः] । मानसस्य सरसः
 सलिलं आददानः पिबन् इत्यर्थः, तथा ऐरावतस्य इन्द्र-

धुन्वन् कल्पद्रुमकिशलयान्यंशुकानौव वातै-
 र्नानाचेष्टैर्जलद ! ललितैर्निर्विशेषं नगेन्द्रम् । ६३॥
 तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्वस्तगङ्गादुकूलं
 न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् । ।

गजस्य कामचारित्वाद्वा शिवमेवायम् इन्द्रागमनाद्वा समा-
 गतः इति भावः, क्षणे जलदानकाले मुखे पटेन या
 प्रीतिः तां कुर्वन्, तथा कल्पद्रुमाणां किशलयानि पल्लव-
 भूतानि अंशुकानि सूक्ष्मवस्त्राणि इव । अंशुकं वस्त्रमात्रे
 स्यात् परिधानोत्तरीयोः । सूक्ष्मवस्त्रे नातिदीप्ताविति
 शब्दार्णवे] । वातैः मेघवातैः धुन्वन, नाना बहुविधाः
 चेष्टाः तोयपानादयः येषु तैः ललितैः क्रीडितैः [ना
 भावभेदो स्त्रीनृत्ये ललित त्रिषु सुन्दरे । ३ स्त्रिया प्रमदा-
 गारे क्रीडिते जातपल्लवे इति शब्दार्णवे] । तं नगेन्द्रं
 केलासं कामं यद्येष्टं निर्विशेषः समुपभुङ्क्ते [निर्विशेषो
 भूतिभोगयोरित्यमरः] । यद्येच्छेद्विहारो मितगृहेषु
 मेवयाः फलमहजमित्यत्र ते कैलासः मेघपर्वतयोः अज-
 सूर्ययोः अम्बिचन्द्रयोः शिखिजोमृतयोः समीरान्धोः
 मितवता स्वयामति भावः ॥ ६३ ॥

तस्येति । प्रणयिनः प्रियतमस्य इव तस्य केलासस्य
 चक्षुः अङ्गं भागं [उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सक्यन्यूङ्गु तलेऽपि
 चेति माततोभालायाम्] । गङ्गा दुकूलं शुभ्रवस्त्रम् इव उप-
 मितमजस्रम् । [दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्वादुत्तराद्ये सितांशुकं
 इति शब्दार्णवे] । अन्यत्र तु गङ्गा इव दुकूलं तत् स्वस्त

धा वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥६४॥

यस्याः तां तथोक्ताम् अलकां कुवेरनगरीं दृष्ट्वा कामिनीम्
इवेति शेषः हे कामचारिन् । त्वं पुनः त्वं तु न ज्ञास्यसे इति
न किन्तु ज्ञाप्यसे एव इत्यर्थः [कामचारिणस्ते पूर्वमपि
बहुकालो दर्शनसम्भवाद्ज्ञानमसम्भावितमेवेति निश्च-
याथे नञ्द्वयप्रयोगः । तदुक्तं, स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु
नञ्द्वयप्रयोग इति] । उच्चैर्विमानानि उन्नतानि
सप्तभूमिकभवनानि [विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ
च सञ्जनीति यादवः] । तानि यस्यां सा [मेव-
संवाहनस्थानसूचनार्थम् इदं विशेषणम्] । अन्यत्र
विमाना निष्कोपा या अलका वो युष्माकं काले मेघकाले
इत्यर्थः [कालस्य सर्वमेघसाधारण्यात् वः इति बहुवचनम्] ।
सलिलम् उद्गिरतीति सलिलोद्गारं स्रवत्सलिलधारम् इत्यर्थः
अभ्रवृन्दं मेघकदम्बकं कामिनी स्त्री मुक्ताजालैः मौक्तिक-
सरैः ग्रथितं प्रत्युप्तम् । [पुंश्रव्यां मौक्तिके मुक्तेति यादवः] ।
अलकम् इव चूर्णकुन्तलानि इव [जातावेकवचनम् । अल-
काश्चूर्णकुन्तला इत्यमरः] । वहति बिभर्त्ति । [अत्र
कैलासस्य अनुकूलनायकत्वम् अलकायाश्च स्वाधीनपति-
काख्यनायिकात्वं ध्वन्यते । एकायन्तोऽनुकूलः स्वादिति,
प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनपतिका मनेति च लक्षयन्ति
उदाहरन्ति च लालयन् अलकप्रान्तान् रचयन् पत्रमञ्ज-
रीम् । एकां विनोदयन् कान्तां ह्यायावदनुवर्त्तते इति] ॥६४॥

इति पूर्वमेघः ।

सुत्तरमंथः .

—o—

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
सङ्गीताय प्रहृतसुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयमुवस्तुङ्गमञ्जलिहायाः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥१॥

विद्युत्वन्तमिति । यत्र अङ्गकायां ललिताः रम्याः
वनिताः । स्निग्धो येषां ति, गम्भीरः गतिः । गतिः इति सचित्राः
[आलेख्याश्चर्य्योच्चलमित्यमरः । तेन सहितं तुल्ययोग
इति बहुव्रीहिः । वापमञ्जेनस्येति सहस्यद्वय समासः] ।
सङ्गीताय तीर्थविक्रयः प्रहृतसुरजा नाडितदृष्टाः । सुरजा
तु रुदङ्गे स्यात् दङ्कामुरजयोगपीति शब्दार्णवः । माणमयः
मणिविकाराः भूयो येषु ते तद्योक्ताः, अस्त्रं लिहानि अभङ्ग-
पाणि [वहाभ्रे लिह इति खश्प्रत्ययः । अरुर्दिसेत्यादिना
सुमागमः] । अग्राणि शिखराणि येषां ते तद्योक्ताः अतितुङ्गाः
इत्यर्थः, प्रासादाः देवगृहाणि [पामादो देवभूभुजामित्य-
मरः] । विद्युतः अस्य सन्तीति विद्युत्वन्तं सेन्द्रचापम् इन्द्रचाप-
वन्तं, स्निग्धः शाय्यः गम्भीरः घोषः गर्जितं यस्य तम, अन्तः
अन्तर्गतं तोयं यस्य तं तुङ्गम् उन्नतं त्वां तैः तैः विशेषैः
ललितवनितत्वादिधर्मैः तुलयितुं समीकर्तुमलं पर्याप्ताः ।
अत्र भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः । अत्र उप-

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नौता लोभप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रौः ।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरोषं
सौमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नौपं बधूनाम् ॥२॥

मानोपमेयभूतमेवप्रासादधर्माणा विद्युदनितादीनां यथा-
सख्यमन्योन्यसादृश्यात् मेवप्रासादसादृश्यसिद्धिरिति विस्व-
प्रतिविस्वभावेनेय पूर्णोपमा ॥ १ ॥

सस्तीति सर्वदा सर्वर्तुसम्पत्तिमाह हस्ते इति । यत्र अल-
कायां बधूनां श्लोणां हस्ते लीलायं कमल लीलाकमलं
[शरत्पङ्क्तिमेतत् । तदुक्तं, यरत् पङ्कजनक्षणेति] । अलके कुन्तले
[जाताः प्रकवचनम्] अलकेषु इत्यर्थः । बालकुन्दैः प्रथममाध्य-
कुसुमैः अनुविद्धम् अनुवेधः अत्यन्तम् नपुंसके भावे क्तः ।
यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वम् अस्ति माध्यं कुन्दमित्यभि-
धानात् तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्वमिति
व्यवस्थाभेदेन हेमन्तकार्यत्वमित्याशयेन बालविशेषणम् ।
अलकामात प्रथमान्तपाठे सप्तमीप्रकृतभङ्गः स्यात् ।
नाथन्तु निवर्तमानाः तादृजानिश्चेति । शेषान्तरमाह तदनन्त-
स्वभाववत्तायाः तावतासां, निर्गतात्यन्तानि पातित-
मुरः तादृशो मुरः खड्ग इत्यादिषु प्रयोगेषु नपुंसकलिङ्ग-
तादृश्याः । आननं मुखे लोभप्रसवानां लोभ-
पुष्प, रजसा रजसा पराशेष सादृश्यादे फले
पुष्पे प्रसवेनेन वर्तते इत्यमरः । पाण्डुतामानने श्रौः
शोभाः । यत्र नौपं बधूनाम् ॥ २ ॥

यचोन्मत्तममरमुखराः पादपा नित्यपुष्पा

हंसश्रेणौरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः ।

केकात्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा

नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोदृत्तिरम्या प्रदोषाः

॥३॥

को चारु भग्न मृत्पिण्डं श्लेष्मः पुष्पमिश्रितः, सीमन्तो मस्त-
कदेशीन्द्रा र्जोस तमालाद्या मरु केशवोष्माण्डा इतिमिति
शब्दाख्ये। तत्र उपगजः भेदायत्र इत्यर्थः । तत्र चारुं तदु-
पगमजं वार्षिजम् इत्यर्थः । जीर्णं कदम्ब-सुगन्धं चैव प्रकृतानि
मेषः । अर्थात्मवर्णितः प्रथमपुनर्योगप्रबुद्धमानोऽप्य-
स्तीति न्यादात् । इत्यं वक्ष्यते न्यादिना व्याप्तिमाहा-
राभिधानादुद्धारि मय पुनरुक्तत्वात् । कारणं विना कार्य-
स्यापि त्वेति भा. य. ॥२॥

वर्तते । यत्र अन्तर्जावा पादपा वृक्षाः नित्यानि
पुष्पाणि सुपा जे तया वतु तदुपगमजं इति भा. अग-
एव उपगमजं च । सुगन्धः शब्दाय भा. । नलिन्यः
पद्मिन्यो नित्यानि पद्मजं जायता ता तया ननु पद्मज-
वर्जितमित्यर्थः, अतएव श्लेषरसात् । रासतम्येन नित्यं
हंसपरिदेष्टता प्रतीयः । भवनशिखिनः प्रागमयूराः नित्य
भास्वताः कलापाः त्वरिते जेषां मे तद्योताः । ननु वर्षासु
एव, अतएव के तमः उत्कण्ठाः उद्दृष्टीयाः । प्रदोषाः
रातया गिना ज्योत्स्ना यासां ताः ननु शुक्लपत्र एव,

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
 र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।
 नाप्यन्यस्मात् प्रणयकलहादिप्रयोगैःप्राप्तिः
 वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति॥४७॥
 यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
 ज्योतिन्श्चायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रौ सहायाः ।
 आसेवन्ते सधु रतिफलं कल्युजप्रसूतं
 त्वङ्गन्धौ रघ्वनिष्ठु शनैः पुष्करेष्वाहतेषु । ५॥

अतएव प्रागुक्तं तजसां वृत्तिः व्याप्तिः द्वेषां ते च ते रम्या-
 येति तर्कः । ५॥

आनन्दोत्थेति । यत्र अज्ञायां वित्तेशानां
 यक्षाणां यक्षाधिपः कुबेरः स्यात् प्रभा आनन्दकपच-
 योरिति । तर्कः । आनन्दोत्थं आनन्दोत्थमेव नयन-
 सलिलं अन्यैर्निमित्तैः शान्तिरूपम् । इष्टसंयोगेन
 प्रयजनसमाधिना सध्यात् निपतन्नायकत्वप्रतीकारार्थः
 कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् । नास्ति । प्रणय-
 कलहादिप्रयोगैः प्राप्तिः विरहप्राप्ति-
 रपि नास्ति । अत्र यौवनादन्यदस्ति वाच्यं नास्ति ।
 श्लोकद्वयं प्रति ॥ ४८॥

यस्यापि यस्यां यस्यां यस्यां यस्यां यस्यां यस्यां
 शेषाः उत्तराः यस्यां यस्यां यस्यां यस्यां यस्यां यस्यां
 सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि चन्द्रकान्तमयानि

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटेषु ह्यं छायाया वारितोष्णाः ।

अन्वेष्टयैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः

संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥६॥

वा अत एव ज्योतिषां तारकाणां छायाः प्रतिविम्बानि
एव कुसुमानि तेः राशितानि परिष्कृतानि [ज्योतिस्ता-
राग्निभाज्ज्वालादृक्पुष्पाभिः । तद्विविधं ये जयन्ती । एतेन
पानभृमैरन्तान्मो रत्नम् उक्ताः] । हर्म्यस्थलानि एव प्राप्य
त्वङ्मोरध्वनिः इव ध्वनिः तेषां तेषु पुष्पापु वाद्यभाग्ड-
मुखेषु पुष्कर कण्टिकाया वाद्यभाग्डमुखे जले इत्यमरः] ।
शनकैः मन्दम आहतं मत्सु [एतच्च नृत्यगीतयारप्युपलक्ष-
णम्] कल्पवृक्षप्रसूनं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षितार्थप्रदत्वात् मध्वपि
तत्र प्रसूत रतिः फल यस्य तत् रतिफलस्य मधु मयम्
आसेवन्ती आवृत्य पिबन्ति इत्यर्थः । [तालचीरसितानृता-
मलगुडोत्पत्तयश्चिकालाह्वयादविन्द्रद्रुममोरटेक्षुजदलीगुल्-
प्रसूनैर्युतम् । इत्यर्चे नम्रपुष्पमङ्गपचित पुष्पद्रुमूलावृतं
कायेन स्मरदीपन रतिफलस्य स्वादु शीतं गन्ध इति मदि-
रार्णवे] ॥५॥

मन्दाकिन्या इति । यत्र कनकादायक मरु प्रार्थिताः
सुन्दर्यः इत्यर्थः कन्याः यच्च कन्याः कन्याः कु । [ताल-
चीररिति विज्ञः] । मन्दानिन्याः मन्दाराणां सलिलेन
शिशिरैः शीतलैः मरुद्भिः सेव्यमानाः मरुदः त । [तेषां
तटेषु रोहन्तीति अनुतटेषु । [तेषां तेषां मरुदाराणां

नबौवन्धोक्कसितशिथिलं यत् विम्बाधराणां
क्षीमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिसुखमपि प्राप्य रत्नप्रदौपान्
क्षीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥७॥

छायया अनातपेन वारिताणाः शमितातपाः सत्यः जन-
कस्य गिरजासु मुष्टिभिः निक्षेपेण गूढेः संवृतेः अत एव
अन्वेष्ट्यै. कस्यः मणिभिः रत्नेः संक्रीडन्ते गुप्तमणिसं-
ज्ञया दर्शकक्रीडया सम्यक् क्रीडन्ति इत्यर्थः । [क्रीडो-
ऽनुसम्पत्तिरप्येत्यात्मनेपदम् । रत्नादिभिर्वालुकादौ गुप्तै-
द्रष्टव्यसतीति । कुमारीभिः कृता क्रीडा नान्ता गुप्तमणिः
स्मृता । अतस्तीडा गूढमणिर्गुप्तकेलिलुलायनम् । पिण्ड-
कन्दुकदत्तः प्रोः स्मृता देशककेलय इति शब्दार्णवे] । ६॥

नीवी । यत्र अक्षकायाम् अनिभृतकरेषु चपल-
हस्तेषु प्रपद्य नीवी वमनग्रन्थिः । नीवी परिपणे ग्रन्थौ
स्त्रीणां लज्जयासनीति विश्वः] । नीवी एव बन्धः नीवीवन्धः
[चूतवृक्षवन्धीनरुह्यम्] । तस्य उच्छ्रमितेन द्रुष्टितेन
शिथिलं क्षीमं दुकूलं रागात् आक्षिपत्सु आहरत्सु सत्सु
क्षीमूढानां लज्जाविधराणां विम्बं विम्बिकाफलम् । [विम्बं
फलं विम्बिकायाः प्रतिवम्बे च मण्डले इति विश्वः] ।
विम्बम इव अधरो दामां तासां विम्बाधराणां स्त्रीविशि-
ष्टाणाम् [विशेषाः कामिनी कान्ता भीरुविम्बाधरा इति
शब्दार्णवे] । चूर्णस्य कुङ्कुमादेः मुष्टिः अर्चिभिः मयूखैः
तुङ्गान् [अर्चिमेयूखशिखयोरिति विश्वः] । रत्नानि मणयः

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमौ-
 गालेख्यानां खजलकणिकाटोषमुत्पाद्य सद्यः ।
 शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-
 र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ८ ॥

प्रदीपान् अभिमुखं यथा तथा प्राप्य अपि विफलप्रेरणा
 दीपनिर्वाणाक्षमत्वात् निष्फला भवति । [अत्राङ्गनानां
 रत्नप्रदीपनिर्वाणप्रवृत्त्या मौग्ध्यं व्यज्यते] ॥ ७ ॥

नेत्रेति । हे मेघ । नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना सदा-
 गतिना वायुना [मातरिखा सदागतिरित्यमरः] । यद्वि-
 मानाग्रभूमौः यस्याः अलकायाः विमानानां सप्तभूमि-
 कभवनानाम् अग्रभूमौः उपरिभूमिकाः नीताः प्रापिताः
 त्वाम् इव पश्यन्ति इति तादृशाः त्वत्सदृशाः इत्यर्थः
 [त्यदादिषु दृयोऽनालोचने कञ् चेति कञ्प्रत्ययः] ।
 जलमुचः मेघाः आलेख्यानां सच्चित्राणाम् । [चित्रं
 लिखितरूपाख्यं स्यादालेख्यन्तु यन्नत इति शब्दार्णवे] ।
 खस्य जलकणिकाभिः जलकणैः दीपं स्फोटनम् उत्पाद्य
 सद्यः शङ्कास्पृष्टाः इव सापराधत्वात् भयाविष्टाः इव [शङ्का
 वितर्कभयंगोरिति शब्दार्णवे] । धूमोद्गारस्य धूमनिर्गमस्य
 अनुकृतौ अनुकरणे निपुणाः कुशलाः जर्जराः विशीर्णाः
 सन्तः जालमार्गैः गवाक्षरन्ध्रेः निष्पतन्ति निष्क्रामन्ति ।
 [यथा केनचित् अन्तःपुरसञ्चारवता दूतं गूढवृत्त्या रहस्य-
 भूमिं प्रापिताः तत्र स्त्रीणां व्यभिचारदोषमुत्पाद्य सद्यः

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजोच्छासितालिङ्गनानाम्
अङ्गग्लानिं सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ६
अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रङ्गायद्विर्धनपातियशः किन्नरैर्वत्तसाङ्गम् ।

साशङ्काः क्लृप्तवेशान्तराः जाराः क्षुद्रमार्गैर्निष्क्रामन्ति
तद्वदिदं ध्वनः । प्रकृतार्धे शङ्कास्पृष्टा इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

यतीति । यत्र अलकायां निशीथे अर्द्धरात्रे [अर्द्ध-
रात्रनिशीथी हावित्यमरः] । त्वत्संरोधस्य मेधावरणस्य
अपगमेन विशदेः निर्मलैः चन्द्रपादैः चन्द्रमरीचभिः
[पादा रश्माङ्घ्रितुर्यांशा इत्यमरः] । स्फुटजललवस्य-
न्दिनः उल्लवणाम्बुकणस्राविणः तन्तुजालावलम्बाः विताम-
लम्बिसूत्रपुच्छाधाराः तद्गुणगुम्पिताः इत्यर्थः चन्द्रकान्ताः
चन्द्रकान्तमणयः प्रियतमानां भुजैः उच्छासितानि आन्त्या
जलसेकाय वा शिथिलितानि आलिङ्गनानि यासां तासां
स्त्रीणां सुरतजनिताम् अङ्गग्लानिम् अवयवानां ग्लानतां
व्यालुम्पन्ति अपनुवन्ति ॥ ६ ॥

अक्षय्येति । यत्र अलकायां क्षेप्तं शक्याः क्षय्याः
[क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इति निपातः, ततो नक्षत्रमासः] ।
भवनानाम् अन्तः अन्तर्भवनम् [अक्षय्य विभक्तीत्यादिभ्यो
अक्षय्यीभावः] । अक्षय्याः अन्तर्भवने निधयो येषां ते

वभ्राजाख्यां विबुधवनितावारमख्यासहायाः
 बडालापाः वहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥१०॥
 गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
 पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।
 सुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
 र्नयो मार्गं सविदुर्दये सूच्यते कामिनौनाम् ॥११॥

तथोक्ताः [यद्येवमभ्युपगम्य सन्भावनार्थमिदं विशेषणं] विबुध-
 वनिताः अरुणः ता एव वारमुख्याः वेश्याः ता एव
 सहायाः येषां ते तथोक्ताः [वारस्त्री गणिका वेश्या रूपा-
 जीवांश्च सा जनेः । सत्कृता वारमुख्या स्यादित्यमरः ।
 बडालापाः सम्भावितसंलापाः कामिनः कामुकाः प्रत्यहम्
 अहनि अहनि [अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासः] । रक्तः
 मधुरः कायः कण्ठध्वनिः येषां ते तैः सुन्दरकण्ठध्वनिभिः
 धनपतिवशः कुर्वन्कीर्त्तिम उद्गायद्भिः चञ्चैर्गायद्भिः देवगा-
 नस्य गान्धारशासनात् तारतरगायद्भिः इत्यर्थः किन्नरैः
 सार्धं सह विभ्राजस्य इदं वैभ्राज वैभ्राजम् इति आख्या
 यस्य तत वैभ्राजाख्यम् [विभ्राजेन गणेशेन्द्रेण प्राप्तं वैभ्रा-
 जमाख्यमिति मन्भुरहस्ये । चैत्रयस्य नामान्तरमेतत् ।
 वहिरुपवनं बाह्योपवनं निर्दिशन्ति अनुभवन्ति ॥१०॥

गत्युत्कम्पादिति । यत्र अलकायां कामिनीनाम् अभि-
 सारिदाणां निशि भवः नेशः मार्गः सविदुः उदये सति
 गत्या गमनेन उत्कम्पाः चलनं तस्मात् हेतोः अलकेभ्यः
 पतितैः मन्दारपुष्पैः सुरतकटुसुमैः तथा पत्राणां पत्र-

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्त
 प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
 सम्भूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघैः
 तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥१२॥

लतानां छेदेः खण्डेः पतितैः इति शेषः तथा कर्णेभ्यः विभ्रं-
 श्यन्ति इति कर्णविभ्रंशीनि तैः कमकस्य कमलैः [षष्ठ्या
 विवक्षितार्थलाभे सति मयटा विग्रहे अध्याहारदीर्घः,
 एवमन्यवाप्यनुसन्धेयम्] । तथा मुक्ताजालैः मौक्तिकसरेः
 शिरोनिहितैः इत्यर्थः तथा स्तनयोः परिसरः प्रदेशः तत्र
 किन्नानि सुत्राणि येषां तैः हारेभ्यः सूच्यते प्राप्यते मार्गः
 पतितनन्दारकुसुमादिलिङ्गैः अयमभिसारिकाणां पन्थाः
 इत्यनुमोयते इत्यर्थः ॥११॥

मत्वेति । यत्र अलकायां मन्मथः कामः धनपतेः
 कुवेरस्य सखा धनपतिसखः [राजाहःसखिभ्यष्टच्] । तं
 देवं महादेवं साक्षात् वसन्तं सखिलेहात् निजरूपेण
 वसन्तं वर्त्तमानं मत्वा ज्ञात्वा भयात् भालेक्षणभयात्
 षट्पदाः एव ज्या मौर्वी यस्य तं चापं प्रायः प्राचुर्येण न
 वहति न बिभर्त्ति । कथं तर्हि तस्य कार्यसिद्धिः अत
 आह सम्भूभङ्गिति तस्य मन्मथस्य आरम्भः कामिजनविज-
 यव्यापारः सम्भूभङ्गं प्रहितानि प्रयुक्तानि नयनानि दृष्ट्वा
 येषु तैः तथोक्तैः कामिनः एव लक्ष्याणि तेषु अमोघैः
 सफलप्रयोगैः इत्यर्थः [मन्मथचापोऽपि क्वचिदपि मोक्षः
 स्यादिति भावः] चतुराश्च ताः वणिताश्च तासां विभ्रमैः

वासध्विजं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
 पुष्पोद्भेदं सह किशलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।
 लाक्षारोगं चरणकमलन्यासयोग्यञ्च यस्याम्
 एकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥१३॥
 तत्वागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं

विलासैः एव सिद्धः निष्पन्नः । यत् अनर्थकरं पाक्षिक-
 फलञ्च तत्प्रयोगाद् वरं निश्चितसाधनप्रयोगः इति
 भावः ॥ १२ ॥

[कचधार्यं देहधार्यं परिधेयं विलेपनम् । चतुर्धा
 भूषणं प्राहुः स्त्रीणामन्यच्च दैशिकमिति रसाकरे] तदेत-
 दाह वास इति । यस्याम् अलकायां चित्रं नानावर्णं वासः
 वसनं परिधेयमण्डनमेतत् नयनयोः विभ्रमाणां आदेशे
 उपदेशे दक्षम् अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्वम् अनु-
 सन्धेयं तच्च मण्डनादिवत् देहधार्येऽन्तर्भाव्यं मधु मयं
 किशलयैः पङ्क्तैः सह पुष्पोद्भेदम् उभयञ्चेत्यर्थः इदं तु
 कचधार्यं भूषणानां विकल्पान् विशेषान् देहधार्यमेतत्
 तथा चरणकमलयोः न्यासस्य समर्पणस्य योग्यं रज्यते
 अनेन इति रागः रज्जकद्रव्यं लाक्षा एव रागः तं लाक्षा-
 रागम् इदञ्च अङ्गरागादिविलेपनमण्डनोपलक्षणं सकलं
 सर्वं चतुर्विधम् अपि इत्यर्थः अबलामण्डनं योषित्प्रसाधन-
 जातम् एकः कल्पवृक्षः एव सूते जनयति नतु नानासा-
 धनसम्पादनप्रयास इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इत्यमलकां वर्णयित्वा तत्र स्वभवनस्य अभिज्ञानमाह

दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चावृणा तोरणेन ।
यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्द्धितो मे
हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥१४॥
वापौ चास्मिन् मरकतशिलावद्ब्रह्मसोपानमार्गं
हैमैश्वर्यान्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यानालैः ।

तत्रेति । तत्र अलकायां धनपतिगृहान् कुवेरगृहान्
उत्तरेण उत्तरस्मिन् अदूरदेशे [एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या
इत्येनप्प्रत्ययः । एनपा द्वितीयेति द्वितीया] [गृहाः
पुंसि च भूमन्येव इत्यमरः] । अस्माकम् इदम् अस्मदीयम्
[बद्धाच्छ इति कप्रत्ययः] । आगारं गृहं सुरपतिधनु-
श्चावृणा मणिमयत्वात् अभ्रङ्गवत्त्वात् च इन्द्रचापसुन्दरेण
तोरणेन वह्निर्दारेण दूरात् लक्ष्यं दृश्यम् अनेन अभिज्ञानेन
दूरत एव ज्ञातुं शक्यम् इत्यर्थः । अभिज्ञानान्तरमाह, यस्य
आगारस्य उपान्ते प्राकारान्तःपार्श्वदेशे मे मम कान्तया
वर्द्धितः पोषितः कृतकतनयः कृत्रिमसुतः पुत्रत्वेन अभि-
मन्यामान इत्यर्थः हस्तप्राप्यैः हस्तावचेयैः स्तवकैः गुच्छैः
नमितः [स्याद्गुच्छकस्तु स्तवक इत्यमरः] बालो मन्दा-
रवृक्षः कल्पवृक्षः अस्ति इति शेषः ॥१४॥

इतः पञ्चभिः श्लोकैरभिज्ञानान्तरमाह वापीति ।
अस्मिन् मदीयागारे मरकतशिलाभिः बद्धः सोपानमार्गः
यस्याः सा तथोक्ता, विदूरे भवाः वैदूर्याः [विदूराज्जग्रा
इति जगप्रत्ययः] । वैदूर्याणां विकाराः वैदूर्याणि

यस्यास्तोत्रे कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं
नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः
॥१५॥

तस्यास्तोत्रे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रोड़ाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणौघः ।
मद्गोहिन्याः प्रिय इति सखे ! चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि १६

[विकारार्थे अन्प्रत्ययः] । स्निग्धानि वैदूर्याणि नालानि
येषां तैः हैमैः सोवर्णैः विकचकमलैः छन्ना वापी च अस्ति
इति शेषः, यस्याः वाप्याः तोत्रे कृतवसतयः कृतनि-
वासाः हंसाः त्वां मेघं प्रेक्ष्य अपि व्यपगतशुचः वर्षाकाले-
ऽपि व्यपगतकलुषजलत्वात् वीतदुःखाः सन्तः सन्निकृष्टं
सन्निकृतं सुगमम् अपि इत्यर्थः मानसं मानससरः नाध्या-
स्यन्ति नोत्कृष्टव्यन्ति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणमिति
काशिकायाम् ॥ १५ ॥

तस्या इति । तस्याः वाप्या. तीरे पेशलैः चारुभिः
[चारी दक्षे च पेशल इत्यमरः] । इन्द्रनीलैः रचितशि-
खरः इन्द्रनीलमणिमयशिखर इत्यर्थः कनककदलीनां वेष्ट-
नप्रेक्षणा प्रेक्षणौघः दर्शनीयः क्रोड़ाशैलः अस्ति इति
शेषः । मे सखे । उपान्तेषु प्रान्तेषु स्फुरिताः तडिताः
अस्य तं तथोक्तम् [इदं विशेषणं कदलीसाम्यार्थम् उक्तम्
इन्द्रनीलसाम्यं तु मेघस्य स्वाभाविकम् इत्यनेन सूच्यते] त्वां

रक्ताशोकश्चलकिशलयः केसरश्चात्र कान्तः

प्रत्यासन्नौ कुरवकटतेर्माधवौ मण्डपस्य ।

एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी

काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छुब्धनासाः ॥ १७

प्रेक्ष्य मङ्गे हिन्याः प्रियः इति हेतोः तस्य शैलस्य मदगृहि-
णीप्रियत्वात् हेतोः इत्यर्थः कातरेण भीतेन चेतसा भय-
श्चात्र सानन्दमेव । [वस्तूनामनुभूतानां तुल्यश्रवणद-
र्वनात् । श्रवणात् कीर्तनाद्वापि मानन्दा भीर्यथा भवे-
दिति रसाकरे दर्शनात्] । तम एव क्रीडाशैलम् एव
स्मरामि एवकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः सदृशवस्त्वनु-
भावात् इष्टार्थस्मृतिर्जायते इत्यर्थः । [अतएवात्र स्मरणाख्यो
अलङ्कारः तदुक्तं सदृशानुभवादन्यस्मृतिः स्मरणमुच्यते इति ।
निरुक्तकारस्य त्वां तमेव स्मरामिति योजयित्वा मेघे शैल-
त्वारोपम् आचष्टे तद् असङ्गतम् अद्राकारारोपस्य पुरो-
वर्त्तिन्यनुभवात्मकत्वेन स्मरतिशब्दप्रयोगायोगात् शैल-
त्वभावना स्मृतिरित्यपि नोपपद्यते भावनायाः स्मृतिर्वै
प्रमाणाभावात् अनुभवायोगात् सादृश्योपन्यासवैयर्थ्याच्च
विसदृशेऽपि शालग्रामे हरिभावनादर्शनादिति] ॥ १६ ॥

रक्तेति । अत्र क्रीडाशैले कुरवकाः एव वृत्तिः आव-
रणं यस्य तस्य मधौ वसन्ते भवाः माधव्यः तासां मण्डपः
तस्य अतिमुक्तलतागृहस्य [अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती
माधवीलतेत्यमरः] । प्रत्यासन्नौ तन्निकृष्टौ चलकिशलयः
चक्षुलपक्षवः [अनेन वृक्षस्य पादताडनेषु प्राञ्जलित्वं व्यज्यते]

मेघदूतम् ।

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।

रक्ताशोकः रक्तविशेषणं तस्य स्मरोहीपकत्वात् उक्तम् ।
[प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा । बहुमिद्धि-
करः श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्धन इत्यशोककल्पे दर्शनात् । ।
कान्तः कमनीयः केसरः वकुलश्च [अथ केसरे वकुल इय-
मरः] । स्त इति शेषः । एकः तयोऽन्यतरः प्राथमि-
कत्वाद् अशोक इत्यर्थः मया सह तव सख्याः स्त्रीप्रियाया
इत्यर्थः । वामपादाभिलाषो दोहदच्छन्ननेति अत्रापि
सम्बन्धनीयं स च अहं च अभिलषाव इत्यर्थः अन्यः केसरः
दोहद वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यम् [तरुगुल्म-
लतादीनामकाले कुशलेः कृतम् । पुष्पाद्यत्पादकं द्रव्यं
दोहदं स्यात् तु तत्किमेति शब्दार्थवे । । कृष्णना व्याजेन
[कपटोऽस्त्वो व्याजदम्भापधयश्च यैतवे इत्यमरः] ।
अस्याः तव सख्याः वदनमदिरां गण्डूषमद्यं काङ्क्षति
मया सहिति अत्रापि सम्बन्धनायम् । [अशोकवकुलयोः
स्त्रीपादताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धिः । स्त्रीणां
स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति वकुलः शीघ्रगण्डूषसंकात् पादा-
घातादशोकश्चलककुरवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दा-
रो नर्मवाक्यात् पटुमृदुहसनाद्यम्पको वक्तृवातात् चूतो
गोतावमेव विकसति च पुरो नर्तनात् कर्णिकारः] ॥१७॥

तन्मध्ये इति । किञ्चेति चार्थः तन्मध्ये तयोर्वचयो-
र्मध्ये अनतिप्रौढानाम् अनतिकठोरणां वंशानां प्रकाशः

तालैः शिञ्जावलयसुभगैः नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् वः

॥१८॥

एभिः साधो ! हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथाः

हारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।

इव प्रकाशो येषां तैः तरुणवेणुसञ्छादैः मणिभिः मरकत-
शिलाभिः मूले बद्धा कृतवेदिकेत्यर्थः स्फटिकं स्फटिकमयं
फलकं पीठं यस्याः सा काञ्चनस्य विकारः काञ्चनी सीवर्णी
वासयष्टिः निवासदण्डः अस्त्योति शेषः शिञ्जा भूषणध्वनिः
[भूषणानान्तु शिञ्जितमित्यमरः । भिदादित्वादङ् ।
शिञ्जिधातुरयं तालव्यादिः न तु दन्त्यादिः] । शिञ्जा-
प्रधानानि वलयानि तैः सुभगाः रम्याः तैः तालैः करतल-
वादनैः मम कान्तया नर्तितः वो युष्माकं सुहृत् सखा
नीलकण्ठः मयूरः [मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुज-
ङ्गभुगित्यमरः] । दिवसविगमे सायंकाले यां यष्टिकाम्
अध्यास्ते यस्याम् आस्ते इत्यर्थः [अधिशीङ्ख्यासां कर्मेति
कर्मत्वात् द्वितीया] तत्रागारमित्यारभ्य पञ्चसु श्लोकेषु
समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः । तदुक्तं, तदुदात्तं भवेद् यत्र
समृद्धं वस्तु वर्ण्यते इति । न चैषा स्वभावोक्तिर्भाविकं वा
तत्र यथास्थितवस्तुवर्णनात् अत्र तु कविप्रतिभोत्थापित-
सम्भाव्यमानैश्चर्य्यशालिवस्तुवर्णनाद् आरोपितविषयत्वमिति
ताभ्यामस्य भेद इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः] ॥१८॥

एभरिति । हे साधो ! निपुण ! [साधुः समर्थो निपुणो

क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्पति स्वामभिख्याम्

॥१६॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः
क्रौडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।
अहैस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालोविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥२०॥

वेति काशिकायाम्] । हृदयनिहितैः अविस्मृतैरित्यर्थः
एभिः पूर्वोक्तैः लक्षणैः तोरणादिभिरभिज्ञानैः हारोपान्ते
एकवचनमविवक्षितं हारपार्श्वयोरित्यर्थः लिखिते वपुषी
आल्लती ययोः तौ तथोक्तौ शङ्खपद्मौ नाम निधिविशेषौ
[निधिर्नाम शेषाधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेरित्यमरः] । दृष्ट्वा
च नूनं सत्यम् अधुना इदानीम् [अधुनेति निपातः] ।
मद्वियोगेन मम प्रवासेन क्षामच्छायम् उत्सवोपरमात्
क्षीणकान्तिं भवनं मदगृहं लक्षयेथाः निश्चिनुयाः तथाहि
सूर्यापाते सति कमलं पद्मं स्वाम् आत्मीयाम् अभिख्यां
शोभाम् [अभिख्या नाम गोभयोरित्यमरः] । न पुष्पति न
उपाचिनोति खलु सूर्यविरहितं पद्ममिव पतिविरहितं
गृहं न शोभते इत्यर्थः ॥१६॥

निजगृहनिश्चयानन्तरकृत्यमाह, गत्वेति । हे मेघ !
शीघ्रसम्पात एव हेतुः तस्य शीघ्रप्रवेशार्थमित्यर्थः [षष्ठी
हेतुप्रयोगे इति षष्ठी । सम्पातः पतने वेगे प्रवेशे वेदसं-

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्कविम्बाधरोष्ठी ।
मध्ये क्षामा चकितहरिणौप्रेक्षणा निम्बनाभिः

विटे इति शब्दार्णवे] । सद्यः सपदि कलमस्य करिषीतस्य
तनुरिव तनुर्यस्य तस्य भावः ताम् अल्पशरीरतां गत्वा
प्राप्य प्रथमकथिते तस्यास्तीरे इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टे रस्य-
सानौ निषदनयोग्ये इत्यर्थः क्रीडाशैले निषण्णः उपविष्टः
सन् अल्पाल्पा अल्पप्रकारा भाः प्रकाशो यस्याः ताम् [प्रकारे
गुणवचनस्येति द्वित्वः] । खद्योतानाम् आली तस्या
विलसितेन स्फुरितेन निभां समानां विद्युदुन्मेषः विद्युत्
प्रकाशः स एव दृष्टिः तां भवनस्यान्तः अन्तर्भवनं तत्र
पतितां प्रविष्टां कर्तुम् अर्हसि यथा कश्चित् किञ्चिदन्वि-
ष्यन् कचिदुन्नते स्थित्वा शनैः शनैरतितरां द्राघीयसीं दृष्टिम्
इष्टदेशे पातयति तद्वदित्यर्थः ॥२०॥

सम्पति दृष्टिपातं कृतवतीऽस्याभिज्ञानं श्लोकद्वयेनाह,
तन्वीति । तन्वी कृशाङ्गो न तु पीवरीः [सूक्ष्मं दम्भं कथं
तनु इत्यमरः । वातो गुणवचनादिति छीप्] । श्यामा
युवतिः [श्यामा योवनमध्यस्था इत्युत्पलमालायाम्] ।
शिखराणि एषां सन्तीति शिखरिणः कोटिमन्तः [शिखरं
शैलवृक्षायकचापुलककोटिष्विति विश्वः] । शिखरिणः
दशनाः दन्ताः यस्याः सा एतेनास्या भाग्यवत्त्वं प्रत्यायुक्-
त्वञ्च सूच्यते [तदुक्तं सामुद्रिके ज्ञिग्धाः समानरूपाः सुपक्-
कयः शिखिनः श्लिष्टाः । दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे
जगत् सर्वम् । ताम्बूलसरस्तेऽपि स्फुटभासः समोदयाः ।

श्रीश्रीभारादलसगमना स्तोकनम्ना स्तनाभ्या
या तत्र स्याद् युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः २१

यस्याः शिखरिणो दन्ता दीर्घं जीवति तत्पतिरिति] । पक्कं
परिणतं विम्बं विम्बिकाफलमिव अधरोष्ठो यस्याः सा
पक्कविम्बाधरोष्ठी [शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समास
इति वामनः । नासिकोदरोष्ठेत्यादिना ङीष्] । मध्ये
क्षामा कयोदरीत्यर्थः चकितहरिण्या. प्रेक्षणीव प्रेक्ष-
णानि दृश्यो यस्याः सा तथोक्ता एतेनास्याः पद्मिनीत्वं
व्यज्यते [तदुक्तं रतिहरस्ये पद्मिनीलक्षणप्रस्तावे चकित-
सृग्दृश्यामे प्राप्तरक्ते च नेत्रे इति] । निम्बनाभिः गन्धो-
रनाभिः अनेन नारीणां नाभिगन्धोऽर्थान्मदनातिरेक इति
कामसूत्रार्थः सूच्यते । श्रीश्रीभारात् अलसगमना मन्दगा-
मिनी न तु जघनदोषात् स्तनाभ्यां स्तोकनम्ना ईषदवनता
न तु वपुर्दोषात् युवतय एव विषय. तस्मिन् युवतिविषये
युवतीरधिकृत्येत्यर्थः धातु. ब्रह्मणः आद्या सृष्टिः प्रथमशि-
ल्पमिव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा प्रथमनिर्मिता युवतिरित्यमेव-
त्यर्थः प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे प्रयत्नातिशयवशात्
शिल्पनिर्माणसोष्ठवं दृश्यते इत्याद्यविशेषण तथाच अस्मिन्
प्रपञ्चे न कुत्राप्येवविधरामणीयकं रमणीरत्नमस्तीति
भावः तदेवभूता या स्त्री तद्वान्तर्भवने स्यात् तत्र निवसे-
दित्यर्थः ताम् इत्युत्तरश्लोकेन सम्बन्धः ॥२१॥

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमधितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्

॥२२॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेन प्रियायाः

तामिति । सहचरे सहचारिणि अनेन वियोगासहि-
ष्णुत्वं व्यज्यते मयि दूरीभूते दूरस्थिते सति सहचरे चक्रवाके
दूरीभूते सति चक्रवाकीं चक्रवाकबधूमिव [जातेरस्त्रीविष-
यादयोपधादिति छीष्] । परिमितकथां मितभाषिणीम्
एकाम् एकाकिनीं स्थितां ताम् अन्तर्भवनगतां मे द्वितीयं
जीवितं जानीथाः जीविततुल्यां मत्प्रेयसीमवगच्छेदित्यर्थः
तन्वीत्यादि पूर्वलक्षणेति शेषः । लक्षणानामन्यथाभाव-
भ्रममाशङ्क्याह गाढोत्कण्ठामिति गाढोत्कण्ठां प्रबलविरह-
वेदनम् [रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या । संशो-
षणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधा इत्यभिधानात्] ।
बालां गुरुषु विरहमहत्सु एषु वर्तमानेषु दिवसेषु गच्छत्सु
सत्सु शिशिरेण शिशिरकालेन मधितां पद्मिनीं वा पद्मिनी-
मिव [इव वद्वा युथाशब्दाविति दण्डी] । अन्यरूपां पूर्व-
विपरीताकारां जातां मन्ये हिमहतपद्मिनीव विरहेण
अन्यादृशी जातंति तर्कयामीत्यर्थः । एतावता नेयमन्येति
भ्रमितव्यमिति भावः ॥२२॥

नूनमिति । प्रबलरुदितेन उच्छूने स्फुटितपुटे, नेत्रे

निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
 हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वाद्
 इन्दोर्देन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्ते विभक्तिं ॥२३॥
 आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
 मत्स्यादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।

यस्य तत् [उच्छूनेति श्वशतेः कर्त्तरि क्तः आदितयेति
 निष्ठानत्वं वचिस्त्वपोत्यादिना सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाच्चेति
 पूर्वरूपत्वं हल इति दोषः । क्त्वाः शूडनुनासिके चेति
 ऊडादेशे कृते रूपसिद्धिरिति वर्त्तमानसामीप्यप्रक्रिया
 प्रामादिकीत्युत्प्रेक्षा तथा सति धातोरिकारस्य गत्य-
 भावात् ऊडादेशे क्त्वरन्त्यत्वेन विशेषणाच्चेति] । एतेन
 विषादो व्यज्यते निःश्वासानाम् अशिशिरतया अन्तस्थापो-
 णत्वेन भिन्नवर्णः विच्छायाः अधरोष्ठो यस्य तत् हस्ते
 न्यस्तं हस्तन्यस्तम् एतेन चिन्ता व्यज्यते लम्बालकत्वात्
 सस्काराभावात्तन्वमानकुन्तलत्वात् असकलव्यक्ति अस-
 म्पूर्णभिव्यक्ति तस्याः प्रियायाः मुखं त्वदनुसरणेन त्वदु-
 परोधेन क्लिष्टकान्तेः क्षीणकान्तेः इन्दोः देन्यं शोचता
 विभक्तिं नूनमिति वितर्के [नूनं तर्केऽर्थनिश्चये इत्यमरः] ।
 पूर्ववत् तथापि न अभितव्यमिति भावः ॥ २३ ॥

सर्वविरहिणीसाधारणानि लक्षणानि सञ्भावयन्वा
 दृष्टेष्वाशीत्याह आलोके इत्यादिभिस्त्रिभिः । हे मेघ
 का मत्प्रिया बलिषु नित्येषु प्रीयतागमनार्थेषु च देव

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्यां
कञ्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके ! त्वं हि तस्य प्रियेति

॥२४॥

ताराधनेषु व्याकुला व्यापृता वा विरहेण तनु क्षयं भाव-
गम्यं तत्कार्श्यस्य अदृष्टचरत्वात् सम्प्रति सम्भावनयोत्-
प्रेक्ष्यमित्यर्थः मत्सादृश्यं मदाकारसाम्यं मत्प्रतिकृति-
मित्यर्थः [यद्यपि सादृश्यं नाम प्रतिबन्धवस्त्वन्तरगतमाका-
रसाम्यं तथापि प्रतिकृतित्वेन विवक्षितम् इतरथा लेख्य-
त्वासम्भवात् अक्षय्यकोशे आलेख्ये च सादृश्यमित्यभिधा-
नाच्च] । लिखन्ती कश्चित् फलकादौ विन्यस्यन्तीति वा
चित्तदर्शनस्य विरहिणीविनोदोपायत्वादिति भावः एतच्च
कामयास्यसंवादेन सम्यक् विवेचितमस्माभौ रघुवंश-
सञ्जीवनां सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियाया इत्यत्र । मधु-
रवचनां मञ्जुभाषिणीम् अतएव पञ्जरस्यां हिंसेभ्यः कृत-
संरक्षणामित्यर्थः सारिकां स्त्रीपक्षिविशेषं हे रसिके !
भर्तुः स्वामिनः स्मरसि किम् [कश्चित् कामप्रवेदने इत्य-
मरः] । कर्त्तारं स्मरसि किमित्यर्थः [अधीगर्थद्वयेणां
कर्मणीति कर्मणि षष्ठी] । स्मरणे कारणमाह हि यस्मात्
कारणात् त्वं तस्य भर्तुः प्रीणातीति प्रिया [इशुपधञ्जा-
प्रीकिर इति कप्रत्ययः] । अतः प्रेमास्यदत्वात् स्मर्तुमर्ह-
तीति भावः इत्येवं पृच्छन्ती वा वाशब्दो विकल्पे [उप-
मायां विकल्पे वेत्यमरः] ते तव आलोके दृष्टिपथे पुरा
निपतति सद्यो निपतिष्यतीत्यर्थः । [स्यात् प्रबन्धे पुरा-

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य ! निक्षिप्य वीणां
 मद्गोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
 तन्वौमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्
 भूयोभूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्तीरपू-
 शीते निकटागामिके पुण्यमरः । शिवतपुराणिपातयो-
 र्नाडिति लट्] ॥ २४ ॥

उत्सङ्गे इति । हे सौम्य ! साधो । मलिनवसने
 [प्रोषिते मलिना क्लेशेति शास्त्रादित्यर्थः] । उत्सङ्गे
 क्षरी वीणां निक्षिप्य मम गोत्रं नाम प्रदुः विद्धं यस्मिन्
 तत् मद्गोत्राङ्गं मन्नामाङ्गं यथा तथा [गोवन्तु नान्नि-
 चेत्यमरः] विरचितानि पदानि यस्य तत् तथोक्तं गेयं
 गानाङ्गं प्रबन्धादि गीतनिधि पाठे स एवार्थः उद्गातुम्
 उच्चेर्गातुं कामो यस्याः सा [तुम् काममनसोरिति
 मकारलोपः] । देवयोनित्वात् गान्धारनामं गातुकामि-
 त्यर्थः [तदुक्तं षड्जमध्यमनामानी ग्रामो गायन्ति
 मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयानिभि-
 रिति] । तथा नयनसलिलैः प्रियतमस्मृतिजनितैः अश्रुभिः
 अर्द्रां तन्वौ कथञ्चित् कृच्छ्रेण सारयित्वा आर्द्रत्वापहर-
 णाय करेण प्रसृज्य अन्यथा क्लणनासम्भवादिति भावः
 भूयोभूयः पुनः पुनः स्वयम् आत्मना कृतार्माप विस्मरणा-
 नर्हामपीत्यर्थः मूर्च्छनां स्मरारोहावरोहक्रमम् [स्मरणां
 स्थापनाः सान्ताः मूर्च्छनाः सप्त सप्त हीति सङ्गीतरत्ना-
 करे] । विस्मरन्ती वा आलोके ते निपततोति पूर्वेष्वन्वयः ।

शेषान्मासान् विरञ्चटिवसस्यापितस्यावधेव
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।
मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥२३॥

विस्मरणं चात्र दग्धितगुणस्मृतिजनितमूर्च्छावशादेव [तथाच
रसरत्नाकरे प्रियोगायोगयारिष्टगुणानां कीर्त्तनात् स्मृतेः ।
साक्षात्कारोऽथवा मूर्च्छा दग्धधा जायते तथा] । मत्-
सादृश्यमित्यादिना मनःसङ्गानुवृत्तिः सूचिता ॥ २५ ॥

शेषानिति । अथवा विरञ्चस्य दिवसः तस्मात् स्यादि-
तस्य तत आरभ्य निश्चित य अवधेः अन्तस्य शेषान गता-
वगिष्टान् मामान देहलीदत्तपुष्पैः देहली द्वारस्याधारदारु
गृहावग्रहणी देहलीत्यमरः । । तत्र दत्तानि राशित्वेन
निहितानि यानि पुष्पाणि तैर्गणनया एको द्वावित्यादि-
संख्यानैत भुवि भूतले विन्यस्यन्ती वा पुष्पविन्यासैर्मासान्
गणयन्ती वा इत्यर्थः । यदा हृदये निहितः मनसि सङ्क-
ल्पितः आरम्भः उपक्रमो यस्य तम् अथवा हृदयनिहिताः
आरम्भाः चुम्बनादयो व्यापारा यस्मिन् तं मत्सङ्गं मत्-
सम्भोगवतिम् आस्वादयन्ती वा आलोके ते निपतति इति
पूर्वेण सम्बन्धः । ननु कथमयं निश्चयम् इत्याशङ्कामर्थान्तर-
न्यासेन परिहरति, प्रायेण बाहुल्येन अङ्गनानां रमण-
विरहेषु एते पूर्वोक्ता विनोदाः कालयापनोपायाः । एतेन
सङ्ख्यावस्था उक्ता । तदुक्तं, सङ्कल्पो नाथविषयो मनोरथ
उदाहृत इति ॥ २६ ॥

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः
 शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।
 मत्सन्देहैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशोथे
 तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्य ॥२७॥
 आधिष्ठातां विरहशयने सन्निषस्त्रैकपाश्वीं
 प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।

सव्यापारमिति । हे सखे ! अहनि दिवसे सव्या-
 पारां पूर्वोक्तबलिचित्रलेखनादिव्यापारवतीं ते सखीं
 स्वप्रियां मद्वियोगः मद्विरहः तथा तेन प्रकारेण [प्रकार-
 वचने बाल इति बालप्रत्ययः] । न पीडयेत् यथा रात्रौ-
 विति शेषः किन्तु रात्रौ निर्विनोदां निर्व्यापारां ते सखीं
 गुरुतरा शुक् यस्याः तां गुरुतरशुचम् अतिदुर्भरदुःखां शङ्के
 तर्कयामि [यद्वा वितर्कभययोरिति शब्दार्णवे] । अतो
 निशोथे अर्द्धरात्रे उन्निद्राम् उत्सृष्टनिद्राम् अवनिरेव शयनं
 शय्यः यस्याः तां नियमाद्यं स्पण्डिलशायिनीं साध्वीं पति-
 व्रताम् । [साध्वी पतिव्रतेत्यमरः] अतो नान्यथा शङ्कितव्य-
 मिति भावः त्वत्सखीं तां मत्सन्देहैः महाकर्त्ताभिः पलं
 पश्यामि सुखयितुमानन्दयितुं सौधवातायनस्यः सन् पश्य ।
 [सखा धात्री च पितरौ मित्रदूतशुकादयः । सुखयन्तीष्ट-
 कषणसुखोपायैर्विशोयिनीमिति रत्नाकरे] । दूतचायं नेत्र
 इति भावः । अनेन जागरावस्था उक्ता ॥ २७ ॥

मुनस्तामेव विप्रिनष्टि आधिष्ठामामित्यादिभिस्तुर्मिः ।
 आधिना मनोव्यवसाया चामां कथाम् । [पुंसाधिर्मानसी

नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्द्धमिच्छारतैर्वा
तामेवोष्णैर्विरहमहतौमश्रुभिर्यापयन्तीम् १८
पादानिन्दोरस्यतशिशिरान् जालमार्गप्रविष्टान्
पूर्वप्रोत्था गतमभिसुखं सन्निवृत्तं तथैव ।

चक्षुः खेदात् सलिलगुरुभिः पद्मभिष्कादयन्ती
साम्नेऽङ्गीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् २८
अथेत्यमरः । चायतः कर्त्तरि क्तः । चायो म इति निष्ठा-
तकारस्य मकारः] । विरहे शयनं तस्मिन् विरहशयने
पद्मवादिरचिते इत्यर्थः सन्निवृत्तम् एकं पार्श्वं यस्याः ताम्
अत एव प्राच्याः पूर्वस्याः दिशो मूले उदयगिरिप्रान्ते
इत्यर्थः प्राचीग्रहणं चीणावस्थाद्योतनार्थं मूलग्रहणं
दृश्यतार्थम् कलामात्रं कला एव श्रेयो यस्याः तां हिमांशोः
तनुं मूर्त्तिमिव स्थितां तथा या रात्रिः मया सार्द्धम्
इच्छया कृतानि रतानि तैः [शाकपार्थिवादिस्वात्मध्व-
पदलोपी समासः] । क्षण इव नीता यापिता तां तज्जा-
तीयाम् एव रात्रिं विरहेण महतीं महत्त्वेन प्रतीय-
मानाम् । उष्णैः अश्रुभिः यापयन्तीम् । [यातृस्वन्ता-
च्छब्दप्रत्ययः । अर्त्तिङित्यादिना पुगागमः] । स एव
काशः सुखिनामस्यः प्रतीयते दुःखिनास्तु विपरीत इति
भावः । एतेन कार्श्यावस्था उक्ता ॥ २८ ॥

पादानिति । जालमार्गप्रविष्टान् गदाक्षविवरगतान्
असुतशिशिरान् इत्योः पादान् रक्षन् पूर्वप्रोत्था पूर्व-
खेदेन पूर्वन्द आनन्दकरा भविष्यतीति वदति भावः

निःश्वासेनाधरकिशलयक्त्रेधिना विक्षिपन्ती
 शुद्धस्नानात् परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।
 मत्सम्भोगः कथमुपनयेत् स्वप्नजोऽपौति निद्राम्
 आकाङ्क्षन्ती नयनसलिलोत्पीडयद्वावकाशाम् ॥२०॥

अभिसुखं यथा तथा गतं तथैव सन्निवृत्तं यथा गतं तथैव
 प्रतिनिवृत्तं तदा तेषामतीव दुःसहत्वादिति भावः चक्षुः
 दृष्टिं खेदात् सलिलगुरुभिः अशुदुर्भरैः पक्ष्मभिः छाद-
 यन्तीम् अतएव साभ्रं दुर्दिने अङ्गि दिवसे न प्रबुद्धां
 मेघावरणादविकसितां न सुप्ताम् [उभयत्रापि न जर्णस्य
 सुप्सुपेति समासः] । स्थलकमलिनीमिव स्थिताम् ।
 एतेन विषयद्वेषाख्या षष्ठी दशा सूचिता ॥२२॥

निःश्वासेनेति । शुद्धस्नानात् तैलादिरहितस्नानात्
 परुषं कठिनस्पर्शं नूनम् आगण्डलम्बम् [सुप्सुपेति
 समासः] । अलकं चूर्णकुन्तलान् [जातावेकवचनम्] ।
 अधरकिशलयं क्लेशयति क्लिप्नातीति वा तेन तथोक्तेन
 उष्णेनेत्यर्थः [क्लिश्यतेष्यन्तात् क्लिप्नातेरप्यन्ताद्वा ताच्छीष्ये
 णिनिः] । निःश्वासेन विक्षिपन्तीं आलयन्तीं तथा स्वप्न-
 जोऽपि स्वप्नावस्थाजन्योऽपि साक्षात्सम्भोगासम्भवादिति
 भावः मत्सम्भोगः कथं केनापि प्रकारेण उपनयेत् आगच्छेत्
 इति आशयेतेति शेषः [इति नैवोक्तार्थत्वादप्रयोगः प्रयोगे
 चापीनरुत्तममित्यालङ्कारिकाः । प्रार्थनायां लिङ्] ।
 नयनसलिलोत्पीडेन अशुप्रहत्या वद्वावकाशाम् आक्रान्त-

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम-हित्वा
 शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्देष्टनीयाम् ।
 स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत् सारयन्तीं
 गण्डाभोगात् कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥३१॥
 सा सन्त्रस्ताभरणमजला पेशलं धारयन्ती
 श्रयोत्सङ्गे निहितमसकृद् दुःखदुःखेन गात्रम् ।
 स्थानां दुर्लभामित्यर्थः निद्राम् आकाङ्क्षन्तीं स्वप्नहेतुत्वा-
 दिति भावः । अत्राश्रुविसर्जनेन लज्जात्यागो व्यज्यते ॥३०॥

आद्ये इति । आद्ये विरहदिवसे दाम मालां हित्वा
 त्यक्त्वा या शिखा बद्धा ग्रथिता शापस्यान्ते विगलितशुचा
 वीतशोकेन मया उद्देष्टनीयां मोचनीयां स्पर्शक्लिष्टां
 स्पर्शे सति मूलकंशेषु सव्यथामित्यर्थः कठिना च सा
 विषमा निम्नोन्नता च ताम् [खञ्जकुजादिवदन्यतरस्य प्राधा-
 न्यविवक्षया विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः] ।
 एकवेणीम् एकीभूतवेणीम् [पूर्वकालेत्यादिना तत्पुरुषः] ।
 तां शिखाम् अयमिता अकर्तितोपान्ता नखा यस्य तेन
 करेण गण्डाभोगात् कपोलविस्तारात् असकृत् सुदुर्मुहुः
 सारयन्तीम् अपसारयन्तीं तां पश्येति पूर्वेण सम्बन्धः ।
 असकृत् सारणात् चित्तविभ्रमदशा सूचिता ॥३१॥

सेति । अबला दुर्बला सन्त्रस्ताभरणं क्षयत्वान् परि-
 त्यक्ताभरणम् असकृत् अनेकशः दुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण
 [प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः] । श्रयोत्सङ्गे निहितं
 पेशलं मृदुलं गात्रं शरीरं धारयन्ती बहन्ती अनेनात्यन्त-

त्वामप्यस्त्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्ववश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥३२॥

शक्त्या मूर्च्छावस्था सूच्यते । सा त्वत्सखी त्वामपि नवजल-
मयं नवास्त्ररूपम् अस्त्रं वाप्यम् अवश्यं सर्वथा मोचयि-
ष्यति [द्विकर्मकत्वम्] । तथाहि प्रायः प्रायेण आद्रान्त-
रात्मा मृदुहृदयः मेघस्तु द्रवान्तःशरीरः सर्वः करुणा करु-
णामयी वृत्तिः अन्तःकरणवृत्तिर्यस्य सः करुणावृत्तिर्भ-
वति । अस्मिन्नवसरे सर्वथा शोघं त्वया गन्तव्यम् अन-
न्तरद्वापरिहारायेति सन्दर्भाभिप्रायः ।

ननु किमिदमादिमां चक्षुःप्रीतिमुपेक्ष्य अवस्थान्तरा-
ण्येव तत्रभवान् कविरादृतवान् ? उच्यते, सम्भोगो विप्रल-
म्भश्च द्विधा मृङ्गार उच्यते । संयुक्तयोस्तु सम्भोगो विप्रलम्भो
वियुक्तयोः । पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना । विप्र-
लम्भस्तुर्धात्र प्रवासस्तत्र च त्रिधा । कार्यतः सम्भ्रमाच्छा-
पादस्मिन् काव्ये तु शापजः । प्रागसङ्गतयोर्यूनोः सति
पूर्वानुरञ्जने । चक्षुःप्रीत्यादयोऽवस्था दश स्युस्तत्क्रमो
यथा । दृष्टनःसङ्गसङ्ख्या जागरः कथतारतिः । स्त्रीत्या-
गोष्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश । पूर्वसङ्गतयोरेव
प्रवास इति कारणात् । न तत्रापूर्ववत् चक्षुःप्रीतिरत्यन्ति-
महति । हृत्सङ्गस्य तु सिद्धस्याप्यविच्छेदोऽत्र वक्ष्यते ।
अनन्यापूर्ववदाख्या इति तावद्वावस्थितेः । वैयर्थ्यादादिमां
हित्वा वैरस्यादन्तिमां तथा । हृत्सङ्गादिरिहाचष्ट कवि-
रष्टाविति स्थितिः । मक्ताहृश्यं लिखन्तीति यद्योऽस्मिन्

जाने सख्यास्तव मयि मनः सम्भृतस्ते इमस्माद्
इत्यन्भूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।

वाचालं मां न खलु सुभगन्नन्यभावः करोति
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिरात् भ्रातरक्तं मया यत् ३३

प्रतिपादिता । चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं निरुत्तरकृताननम् ।
चक्षुःप्रीतिर्भवेच्चित्तेष्वदृष्टचरदर्शनात् । यथा मालविका-
रूपमग्निमित्रस्य पश्यतः । प्रोषितानान्तु भर्तृणां क
दृष्टादृष्टपूर्वता । अथ तत्रापि सन्देहे स्वकलत्राणि
पृच्छतु । किं मर्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात् किं वैदेशिकभावना ।
प्रवासादागते स्वस्मिन्नित्यलं कलहैर्हृथा ॥ ३२ ॥

ननु ईदृशीं दशामापद्येति कथं त्वया निश्चितम् अत
आह जाने इति । हे मेघ ! तव सख्याः मनः मयि सम्भृत-
स्तेहं सञ्चितानुरागं जाने अस्मात् स्नेहज्ञानकारणात्
प्रथमविरहे प्रथमग्रहणं दुःखातिशयद्योतनार्थम् त्वन्मुखीम्
इत्यन्भूतां पूर्वोक्तावस्थाम् आपन्नां तर्कयामि ननु सुभगमा-
निनामेष स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं तत्राह
वाचालमिति । सुभगम् आत्मानं मन्यते इति सुभगन्नन्यः
[आत्ममाने खश् चेति खश्प्रत्ययः । अरुर्दिषदित्यादिना
नुमागमः] । तस्य भावः सुभगन्नन्यभावः सुभगमानित्वं
मां वाचालं बहुभाषिणं न करोति खलु सौन्दर्याभिमानात्
न प्रत्यपामीत्यर्थः । [स्वात्मलक्षणे वाचालो वाचाढो
बहुगद्यवागित्यमरः । चालजाटयं बहुभाषिणीत्याशब्द-
त्ययः] । किन्तु हे भ्रातरः ! मयोक्तं यदाधिष्ठामामित्वादि तत्

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्य
 प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
 त्वय्यासन्ते नयनमुपरिस्सन्दि शङ्के नृगाच्या
 मीनक्षोभाच्चलकुवलयस्थीतलामेष्यतीति ॥३४॥
 वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-

निखिलं सर्वम् अचिरात् शीघ्रमेव ते तव प्रत्यक्षं भविष्य-
 तीति शेषः ॥ ३३ ॥

रुद्धेति । अलकैः रुद्धाः अपाङ्गयोः प्रसराः यस्य तत्
 तथोक्तम्, अञ्जनेन स्नेहः स्नेग्धं ते शून्यम् अपि च किञ्च
 मधुनः मद्यस्य प्रत्यादेशात् निराकरणात् परित्यागादित्यर्थः
 [प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः] । विस्मृतः भ्रूविलासः
 भ्रूमङ्गी येन तत् तथोक्तं नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं
 विरहसमुत्पन्नमिति भावः । त्वयि आसन्ते सति स्वकुशल-
 वार्त्ताशंसिनोति शेषः । उपरि ऊर्ध्वभागे सन्दते स्फुरति
 इति उपरिस्सन्दि [तथाच निमित्तनिदाने, सन्दान्मूर्ध्नि
 कृत्रलाभं भाले पट्टं शुभं भ्रुवि । इष्टप्राप्तिं दृशोरूर्ध्वम-
 पाङ्गे हानिमादिशेदिति] । नृगाच्याः त्वत्स्थ्याः नयनं
 वाममिति शेषः [वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठं
 दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां सन्देऽलङ्करणेऽपि चेति
 स्त्रीणां वामभागप्राशस्त्यात्] । मीनक्षोभात् मीनचलनात्
 चलस्य कुवलयस्य त्रिया शोभया तुलां सादृश्यम् एष्यतीति
 तर्कयामि ॥ ३४ ॥

वाम इति । मदीयैः कररुहपदैः नखपदैः [पुनर्भवः

मृक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
सम्भोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानाम्
यास्यत्यूरुः सरसकटलौस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ ३५ ॥
तस्मिन् काले जलद ! यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्याद्
अन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्र ।

कररुहो नखाऽस्त्रो नखरोऽस्त्रियामित्यमरः] । मुच्यमानः
परिक्लियमाणः नखाङ्गरहित इत्यर्थः [ऊर्वोर्नखपदास्यद-
त्वन्तु रतिरहस्ये, कण्ठकजकुचपार्श्वभुजोरःशोणिसक्-
थिषु नखास्यदमाहुरिति] । चिरपरिचितं चिराभ्यस्तं
मुक्ताजालं भौक्तिकचरमयं कटिभूषणं दैवगत्या दैववशेन
त्याजितः सम्प्रति नखपदोष्माभावेन शीतोपचारस्य तस्य
वैयर्थ्यादिति भावः [त्यजतर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । द्विकर्मसु
पचादीनां चापसत्त्वानमिष्यते इति पचादित्वात् द्विकर्म-
कत्वम्] । सम्भोगान्ते मम हस्तसंवाहनानां हस्तेन
मर्दनानाम् । [संवाहनं मर्दनं स्यादित्यमरः] । समुचितः
योग्यः सरसः यः परिपक्वो न शुष्कश्च स एव विवक्षितः
तत्रैव पाण्डिममश्रवात् म चामो कटलौस्तम्भश्च स इव
गौरः पाण्डुरः [गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीठेऽरुणेऽपि
चेति मालतीमालायाम्] । अस्याः प्रियायाः वामः ऊरुः
चलत्वं स्यन्दनं यास्यति प्राप्स्यते [ऊरोः स्यन्दादृतिं विधा-
दूर्वोः प्राप्तिं सुवासस इति निमित्तनिदाने] ॥ ३५ ॥

तस्मिन्निति । हे जलद ! तस्मिन् काले त्वदुपसर्पण-
काले सा मत्प्रिया लब्धं निद्रासुखं यथा तादृशी स्यात्

मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथञ्चित्
 सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्य गाढोपगूढम् ॥ ३६ ॥
 तामुत्थाप्य खजलकणिकाशौतलेनानिलेन
 प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।

यदि स्यात् चेत् एनां निद्राणाम् अन्वाद्य पञ्चादासित्वे-
 त्यर्थः [उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्] । स्तनितविमुखः
 गर्जितपराङ्मुखः निःशब्दः सन् अन्यथा निद्राभङ्गः
 स्यादिति भावः याममात्रं प्रहरमात्रम् [द्वौ यामप्रहरौ
 समावित्यमरः] । सहस्रं प्रतीचस्व [प्रार्थनायां लोट्] ।
 शक्तयोरेकवारसुरतस्य यामावधिकत्वात् स्वप्नेऽपि भवित-
 व्यम् इत्यभिप्रायः [तथा च रतिसर्वस्वे, एकवारावधिर्यामो
 रतस्य परमो मतः । चण्डशक्तिमतोर्यूनोरुद्धटक्रमवर्त्तिनो-
 रिति] । यामसङ्गहनस्य प्रयोजनमाह मा भूदिति । अस्याः
 प्रियायाः प्रणयिनि प्रेयसि मयि कथञ्चित् कञ्चिन् स्वप्न-
 लब्धे सति गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम् [नपुंसके भावे
 क्तः] । सद्यः तत्क्षणं कण्ठात् च्युतः स्रस्तः भुजलतयोः
 ग्रन्थिः बन्धो यस्य तत् मा भूत् मासु कथञ्चित्कथस्य विधातो
 मा भूदित्यर्थः । न चात्र निद्रोक्तिस्तामुन्निद्रामिति पूर्वो-
 क्तेन निद्राच्छेदेन विरुध्यते पुनः सप्तम्याद्यवस्थासु पाश्चि-
 कनिद्रासम्भवात् । तथा च रसरत्नाकरे, अग्रणी रोदनं निद्रा
 निर्लज्जानर्धवाग् भ्रमः । सप्तमादिषु जायन्ते दग्धाभेदेषु
 वासुके इति ॥ ३६ ॥

तामिति । तां प्रियां स्वस्य खलकणिकाभिः खलविन्दुभिः

विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धौरः स्तनितवचनेर्मानिनौ प्रक्रमेथाः ॥३७॥
भक्तुं मित्रं प्रियमविधवे ! विद्धि मामम्बुवाहं

शोतलेन अनिलेन उल्थाप्य प्रबोध्य [एतेन तस्याः
प्रभुत्वात् व्यजनानिलसमाधिष्येज्यते । यथाह भोजराजः, सृदु-
भिर्मदनेः पदं शोतलेव्यं जनैस्सनी । श्रुतौ च मधुरैर्गीतनि-
द्रातो बाधयेत् प्रभुम् इति] । अभिनवैः नूतनैः मालतीनां
जालकैः सम जातुकुञ्जलेः सह [सुमना मालती जाति-
रिति, साक सदा सम सहेति, चारको जालकं लोवि
कलिका कंरकः पुमानिति च अमरः] । प्रत्याश्रया
मिगिरानिलसम्पर्कात् पुनरुज्जोवितामित्यर्थः [श्वषेः
कर्त्तरि क्तः । आदितचेति चकारादिट्प्रतिषेधः । एत-
नास्याः सौकुमार्यं गम्यते । त्वत्सनाथे त्वत्सहिते [सनाथं
प्रभुमित्याहुः सहितं चित्तापिनीति शब्दार्णवे] । गवाक्षे
स्तिमितनयनां काक्षी इति विस्मयनिघलनेनां मानिनौ
मनस्विनौम अनोचित्यामहिणुमित्यर्थः विद्युत् गर्भः
अन्तःस्था यस्य स विद्युद्गर्भः अन्तर्लीनविद्युत् इत्यर्थः
[गर्भोऽपवरकोऽन्तःस्थे कुक्षिस्थे चार्भके मत इति शब्दार्णवे] ।
दृष्टिर्नतिघातेन वक्तुमुखावलोकनप्रतिबन्धकत्वात् न द्योति-
तव्यमिति भावः, धारः दृढ़ः सन अन्यथा खलनवादित्व-
नानाशासनप्रसङ्गादिति भावः, स्तनितान्येव वचनानि
तैः वक्तुं प्रक्रमेथाः उपक्रमस्व [विध्यर्थे लिङ् । प्रोपाध्या
समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदम्] ॥ ३७ ॥

तत्सन्देशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।

यो हृन्दानि त्वरयति पथि आस्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि
॥३८॥

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छसितहृदया वीक्ष्य सम्भाष्य चैव ।

सम्पत्ति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुखीकरणचातुरीमुपदि-
शति भर्तुरिति । विधवा गतभर्तृका न भवतीति अविधवे ।
सभर्तृके । [अनेन भर्तृजीवनसूचनात् अनिष्टागमशङ्का वार-
यति] मा भर्तुः तव पत्युः प्रिय मित्र प्रियसुहृद् तवापि
हृदयनिहितैः मनसि स्थापितैः तत्सन्देशैः तस्य भर्तुः
सन्देशैः त्वत्समीपम् आगतं भर्तृसन्देशकथनार्थमागतमि-
त्यर्थः । अम्बुवाह मेघ विद्धि जानीहि । न केवलमहं वार्त्ता-
हरः किन्तु घटकोऽपीत्याशयेनाह, यः अम्बुवाहः अव-
लानां स्त्रीणां घणयः तासां मोक्षे मोचने उत्सुकानि
पथि आस्यता आन्तिमापन्नानां प्रोषितानां प्रवासिनां
पात्र्यानाम् इत्यर्थः । हृन्दानि सङ्घान् मन्द्रस्निग्धैः गम्भीर-
आव्यैः ध्वनिभिः गर्जितैः करणैः त्वरयति । पात्र्योपका-
रिणो मे किमु वक्तव्यं सुहृदुपकारित्वमिति भावः ॥३८॥

भर्तृसख्यादिज्ञापनस्य फलमाह इतीति । इति एवम्
आख्याते सति पवनतनयं हनुमन्तं मैथिली सीतेव सा
मत्प्रिया उन्मुखी उत्कण्ठया श्रोतुंक्तेन उच्छसितहृदया
विक्षसितचित्ता सती त्वां वीक्ष्य सम्भाष्य सत्कृत्वा च

ओष्यत्यस्मात् परमवहिता सौम्य ! सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः ॥१८॥
तामायुष्मन् ! मम च वचनाटात्मनश्चोपकृत्
ब्रूया एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमबले ! पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥४०॥

अस्मात् भर्तृमैत्रीज्ञापनात् परं सर्वं श्रोतव्यम् अवहिता
अप्रमत्ता सती ओष्यत्येव । [अत्र सीताहनुमदुपमानात्
अस्याः पातित्रत्यं मेघस्य दूतगुणसम्पत्तिश्च व्यज्यते । तद्गु-
णालु रसाकरे, ब्रह्मचारी बली धीरो मायावी मानवर्जितः ।
धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः स्त्रियां भवेदिति] । ननु
वार्त्तामात्रश्रवणात् अस्याः को लाभ इत्याशङ्क्य अर्थान्तरं
न्यस्यति, हे सौम्य ! साधो ! सीमन्तिनीनां बधूनाम् [नारी
सीमन्तिनी बधूरित्यमरः] । सुहृदा सुहृन्मुखेन उपगतः
प्राप्तः [सुहृत्पदं विप्रलम्भशङ्कानिवारणार्थम्] कान्तस्य वार्त्ता
कान्तोदन्तः [वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्वादित्यमरः] ।
सङ्गमात् कान्तसम्पर्कात् किञ्चिदूनः ईषदूनः तद्वद् एव
आनन्दकारीत्यर्थः ॥३८॥

सम्पत्ति सन्दिशति तामिति । हे आयुष्मन् ! [प्रशं-
सायां मतुप्] । परोपकारस्नाध्यजीवित ! इत्यर्थः मम
वचनं प्रार्थनावचनं तस्माच्च आत्मनः स्वस्य उपकर्तुं च
परोपकारेण आत्मानं कृतार्थयितुमित्यर्थः [उपकारक्रियां
प्रति कमेत्वेऽपि तस्यानुपकरोत्वाद्दिवत् सम्बन्धमात्रविव-

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
 सास्त्रे यास्त्रुतमविरतोत्काण्डमुत्कण्डितेन ।
 उष्णोष्णार्धं समधिकतरोष्णासिना दूरवर्त्ती
 सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिना वारिणा रुद्धमार्गं ४२ ।

आयामात्मन इति षष्ठौ न विरुध्यते । यथाह, भारविः सा
 लक्ष्मीरपकुरुते यथा परेषामिति । तथा श्रीहर्षश्च, साधूना-
 मुपकर्त्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् । न कुतूहलिकस्य
 मनश्चरितं च महात्मनां श्रान्तुमिति । तथा च कश्चित्
 द्वितीयादर्शनात् सर्वत्र तथेति नाद्यवचनमनाद्यवचनमेव ।
 तां प्रियाम् एवं ब्रूयाः । किमिति, हे अवले ! तव सहचरः
 भर्ता रामगिरिः चित्रकूटस्य आश्रमेषु तिष्ठतीति रामगि-
 र्याश्रमस्थः सन् अव्यापन्नः न मृतः वियुक्तः वियोगं प्राप्तः
 दुःखी एवंविधः सन् त्वां कुशलं पृच्छति [दुष्टादित्वात्
 पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम्] । तथाहि सुलभविपदाम् अयन्नसिद्ध-
 विपत्तीनां प्राप्तिनाम् एतदेव कुशलमेव पूर्वाभाष्य प्रथम-
 भवश्यं वक्तव्यम् । [कल्याणेत्यावश्यकार्थे श्यत्प्रत्ययः] ॥४०॥

अङ्गेनेति । किञ्च दूरवर्त्ती दूरस्थः न च आगन्तुं
 शक्यते इत्याह, वैरिणा विरोधिना विधिना दैवेन रुद्धमार्गः
 प्रतिबद्धवर्त्ता स ते सहचरः तनुना क्लेशेन गाढतप्तेन
 सास्त्रेण साश्रुणा उत्काण्डा वेदना अस्य जाता उत्कण्डित-
 तेन उत्कण्डितेन [तदस्य सञ्ज्ञातम् इत्यादिना इतच्प्रत्ययः ।
 उत्कण्डितेर्वा कर्त्तरि क्तः] । समधिकतरम् अतिप्रबलम्
 उष्णवर्त्तीति समधिकतरोष्णासि तेन दीर्घनिष्ठासिने-

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्तात्
कर्णे लोलः कथयितुमभूटाननस्पर्शलोभात् ।
सोऽतिक्रान्तः अवणविषयं लोचनाभ्यामदृश्यः
त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मम खेनेदमाह ॥४३॥

त्यर्थः [ताच्छीत्ये णिनिः] अङ्गेन शरीरेण प्रतनु कथं तर्ह्य
वियोगदुःखेन मुष्टम् अस्त्रदुतम् अर्शकान्नम् [अन्तु नत्वाम्,
रोदनचास्त्रमस्तु चेत्यमरः] । अविरतीत्कण्ठम् अविच्छिन्न-
वदनम् उणोच्छ्रासं तीव्रनिःश्वासम् [तीम्नं तीक्ष्णं चरं
तीव्रं चण्डमुष्णं पटु स्मृतमिति हलायुधः] । अङ्गं त्वदीयं
शरीरं तैः स्वसवेद्यैः सङ्कल्पैः मनोरथैः बिभ्रति एकौभवती-
त्यर्थः । [अत्र समानुरागित्वद्योतनाच्च तायकीन नायिकायाः
स्वसमानावस्थत्वमुक्तम् ॥ ४१ ॥

सम्प्रति स्वावस्थानिवंदनाय प्रसीति शब्दाख्येयमिति ।
हे अबल्ले । यः ते प्रियः सखीनां पुरस्तात् अथे आननस्पर्शं
त्वामुखसम्पर्कं लोभात् गाढ्यात् अधरपानलोभादित्यर्थः
शब्दाख्येयं शब्देन रवेण आख्येयम् उच्चैर्वाच्यम् अपि
यत् तदचनमपीति शेषः कर्णे कथयितुं लोलः लालसः
अभूत् किल [लोलुपो लोलुपो लोली लाली लम्पी-
ऽपि चेति यादवः] । अवणविषयं कर्णपथम् अतिक्रान्तः
तथा लोचनाभ्याम् अदृश्यः अतिदूरत्वात् द्रष्टुं शीतुश्च न
शक्य इति भावः, न ते प्रियः त्वाम् उत्कण्ठया विरचितानि
पदानि सुसिद्धशब्दा वाक्यानि वा यस्य तत् तच्छ्रोतम्
[पदं शब्दे च वाक्ये चेति विश्वः] । इदं कथयितुमभूत्

श्यामासङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
 वक्त्राच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केमान् ।
 उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवौचिषु भूविखासात्
 इत्येकस्मिन् कचिदपि न ते चास्ति ! सादृश्यमस्ति

। ४३॥

श्यामासङ्गमित्यादिकं मङ्गलेन चाह मङ्गलधनेन स
 एव ब्रूते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

[सदृश्यप्रतिकृतिस्त्रप्रदर्शनतदङ्गस्यष्टस्यार्थाख्यासत्वारो विर-
 हिषां विनोदोपायाः । तथाभोक्तं पताकायां, वियोगी
 प्रियजनसदृशानुभवनं ततश्चित्तं कर्म ६॥ नसमये दर्शन-
 मपि । तदङ्गस्यष्टानामुपगतवतां स्मर्यनमपि प्रतीकारो-
 ऽनङ्गव्यवितमनसां कोऽपि गदित इति] । तत्र सदृश्यवसुद-
 र्शनमाह श्यामासङ्गिति । श्यामासु प्रियङ्गुलतासु [श्यामा
 तु महिषाजया । लता गोवन्दनी गुम्फा प्रियङ्गुः फलिनी
 फलीत्वमरः] । अङ्गं शरीरम् उत्पश्यामि सौकुमार्यादि-
 साम्यात् अङ्गमिति तर्कयामीत्यर्थः तथा चकितहरिणीनां
 प्रेक्षणे दृष्टिपातं शशिनि चन्द्रे वक्त्राच्छायां मुखकान्तिं
 तथा शिखिनां वर्हिषां वर्हभारेषु वर्हसमूहेषु केमान्
 प्रतनुषु खल्पासु नदीनां वीचिषु [अत्र वीचीनां विशेष-
 ण्योपादाने न अङ्गुलगुणग्रहदोषः श्रूयाम्यनिर्वाह्य
 मङ्गलदोषनिराकरत्वात् तत्र । तदुक्तं रसरत्नाकरे,
 अङ्गुल्यादे शुचीकृते भावोऽग्री दोषधारणे । विशेषमाह
 निमित्तस्य नास्त्वङ्गुलगुणग्रह इति । शुची विमिश्रणम्] ।

त्वामाक्षिष्य प्रपन्नकुपितां धातुरागैः शिखायाम्
आत्मानं ते चरन्प्रतितं वावदिच्छामि कर्तुम् ।
असौ सावन्मुकुटपचितैर्दृष्टिरालुष्यते मे
मूरसाश्विनापि न सहते सङ्गमं नौ क्षतान्तः ॥३३॥

भूविखासान् [भूपताका इति पाठे भूवः पताका इत्यु-
पमितिसमासः । उत्पश्यामीति सर्वत्र सम्बध्यते] तत्रापि
नास्ति मनोनिवृत्तिरित्याशयेनाह हन्तेति । हन्त विवादे
[हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविवादयोरित्यमरः] ।
हे चण्डि ! कोपने । [चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः ।
गौरादित्वात् ङीष्] । उपमानकथनमात्रेण न कोपितव्य-
मिति भावः, क्वचिदपि एकस्मिन्नपि वस्तुनि ते तव साहस्यं
नास्ति अतो न निवृत्तौमीत्यर्थः । [अनेन अस्मै सौन्दर्य-
मनुपमम् इति श्रूयते] ॥ ३३ ॥

सम्प्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह त्वामिति । हे शिखे ! प्रपन्नेन
प्रेमातिशयेन कुपितां कुपितावस्थानुत्तां त्वां स्वत्प्रति-
कृतिमित्यर्थः धातवः गैरिकादयः [धातुर्वातादिग्रन्थादि-
गैरिकादिष्वजादिष्विति यादवः] । ते एव रागाः रज्ज्व-
द्रव्याणि [बिम्बादिरज्ज्वकद्रव्ये साक्षादौ प्रपदेच्छयोः ।
सारङ्गादौ च रागः स्यादावस्थे रज्ज्वे पुमानिति प्रप-
द्वे] । तैः धातुरागैः शिखायां शिखापटे आक्षिप्य
निर्माय आत्मानं मां मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः ते तव चित्त-
नताया इत्यर्थः चरन्प्रतितं कर्तुं तत्रा. लिखितुं वाक्यं
इच्छामि त्रावत् इच्छासमवाचं मुहुः कवचितैः प्रपदेऽ

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्चेष्टहेतो-
 र्खंवायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।
 पश्यन्तौनां न खलु वज्रयो न स्थलौदेवतानां
 सुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥४५॥

अस्त्रैः अशुभिः कर्तृभिः [अस्त्रमशुषि शोषिते इति
 विश्वः] । मे दृष्टिः आलुप्यते आत्रियते इत्यर्थः ततः दृष्टि-
 प्रतिबन्धात् लेखनं प्रतिबध्यते इति भावः, क्रूरः धातुकः
 [नृशंसो धातुकः क्रूर इत्यमरः] । कृतान्तः दैवम् ।
 [कृतान्तो यमशिष्टान्तदेवाकुशलकर्मस्त्रित्यमरः] । तस्मिन्
 अपि चित्रेऽपि नो आवयोः [युष्मदस्मदांः षष्ठीतुषी-
 द्वितीयाख्ययोर्वात्राविति नावादेशः] सङ्गमं सहवासं न
 सहते । सङ्गमलेखनमप्यापथोरसहमानं दैवमावयोः
 साक्षात् सङ्गमं न सहते इति किमु वक्तव्यम् अपिशब्दार्थः
 ॥ ४४ ॥

अधुना स्वप्नदर्शनमाह मामिति । सुप्तस्य विज्ञानं
 स्वप्नः [स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञानमिति विश्वः] । सन्दर्शनं
 संवित् [दर्शनं समये शास्त्रे दृष्टौ स्वप्नेऽह्नि संविदीति
 शब्दार्थवे] । स्वप्ना इति सन्दर्शनानि स्वप्नज्ञानानि [चूत-
 वृक्षादिवत् सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः] तेषु मया
 कथमपि महता प्रयत्नं कृत्वायाः गृहीतायाः दृष्टायाः
 इति यावत् ते तव निर्देयाश्चेष्टः गाढास्त्रिभुजं स एव
 हेतुः तस्य निर्देयाश्चेष्टार्थमित्यर्थः [षष्ठी हेतुप्रयोग इति
 षष्ठी] । आस्ताम् 'नर्विषये प्रणिहितभुजं प्रसारितबाहु'

भित्त्वा सद्यः किञ्चलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति ! मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥४६॥

मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां मुक्ताः मौक्तिकानि इव
स्थूलाः अश्रुलेशाः वाष्पविन्दवः तरुकिञ्चलयेषु अनेन चेत्ता-
ञ्चलेन अश्रुधारणसमाधिर्ध्वन्यते बहुयो न पतन्तीति न
किन्तु पतन्त्येव इत्यर्थः । [निश्चये नञ्द्वयप्रयोगः । तथाचा-
लङ्कारिकसूत्रं स्मृतिनिश्चयसिद्धार्येषु नञ्द्वयप्रयोग इति ।
महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि । देशभ्रंशो महा-
दुःखं मरणञ्च ध्रुवमिति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनात्
यच्चस्य मरणाभावसूचनार्थं तरुकिञ्चलयेषु पतन्तीत्युक्तम्]
॥ ४५ ॥

इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुस्पर्शनमाह भित्त्विति । देवदा-
रुद्रमाणां किञ्चलयपुटान् पञ्चवपुटान् सद्यः भित्त्वा ये तत्-
क्षीरस्रुतिसुरभयः तेषां देवदारुद्रुमाणां क्षीरस्रुतिभिः
क्षीरनिष्पन्दैः सुरभयः सुगन्धयः तुषाराद्रिवातत्वे लिङ्गमिदं
ये वाताः दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण [तृतीयाविधाने प्रकृत्या-
दिभ्य उपसस्थानात् तृतीया समेन यातीतिवत् तत्रापि
करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् कर्तृकरणयोरेव तृतीयैति
भाष्यकरः] । प्रवृत्ताः चलिताः, हे गुणवति । सौशील्य-
सौकुमार्यादिगुणसम्पन्ने ! ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं प्राक्
पभिः वातैः तव अङ्गं स्पृष्टं भवेत् यदि किलेति सञ्जाचित-

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थासु हरषि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।

इत्थं चेतश्चटुलं नयने ! दूर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्णाभिः क्षंतममरणं तद्वियोगव्यथाभिः ॥ ४७

नन्वात्मानं बद्ध विगणयन् आत्मनैवावलम्बे

तत्कल्याणि ! त्वमपि सुतरां मा गमः कातरत्वम् ।

मेतदिति बुधेत्यर्थः [वात्सल्यभावोः किलेत्यमरः] ।

मया आलिङ्ग्यन्ते आश्लिष्यन्ते । [अत्र वायूनां स्पृश्यत्वेऽपि
अमूर्त्तत्वेन आलिङ्गनायोगात् आलिङ्ग्यन्ते इत्यभिधानं
यत्तस्य उक्तत्वात् प्रलपितमित्यदोषः इति वदन् निरुक्त-
कारः स्वयमेव उक्तप्रलापीत्युपेक्षणीयः] ॥ ४६ ॥

संक्षिप्येतेति । दीर्घाः यामाः प्रहराः यस्यां सा दीर्घ-
यामा विरहवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः त्रियामा रात्रिः
[आद्यन्तशोरर्धयामयोर्दिनव्यवहारात् त्रियामेति शीर-
स्वामी] । क्षण इव कथं येन प्रकारेण संक्षिप्येत लघू-
क्षियेत अहः अपि सर्वावस्थासु सर्वकालेषु इत्यर्थः मन्दमन्दो
मन्दप्रकारः [प्रकारे गुणवचनस्येति द्विवक्तिः । कर्मधार-
यवदुत्तरैष्विति कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्] । मन्दमन्दा-
तपम् अत्यल्पसन्तापं कथं स्यात् न स्यादेव, हे चटुल-
नयने ! चक्षुषादि ! इत्थम् अनेन प्रकारेण दुर्लभप्रार्थनम्
अप्राप्यमनोरथं मे मम चेतः गाढोष्णाभिः अतितीव्राभिः
विद्योगव्यथाभिः अमरणम् अनाथं कृतम् ॥ ४७ ॥

॥ ४७ ॥ मन्दीकण्टिकावयवेन मेतद्व्यमित्याह कविप्रिय ।

काश्यत्वन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दद्याच्चक्रनेमिक्रमेण ॥४८॥
शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शाङ्गपाणौ
शेषान् मासान् गमय चतुरो लोचने मौल्यित्वा ।

ननु इति आमन्त्रणे । प्रश्नावधारणानुष्ठानयामन्त्रणे
नन्वित्यमरः] । ननु प्रिये ! बहु विगणयन् शापान्ते सति
एवमेवं करिष्यामीति आवर्त्तयन् आत्मानम् आत्मनैव
स्वेनैव [प्रकृत्यादिभ्य उपसंस्थानम् इति तृतीया] ।
अवलम्बे धारयामि यथाकथञ्चित् जीवामि इत्यर्थः, तत्
तस्मात् कारणात्, हे कल्याणि ! सुभगे ! त्वत्सौभाग्ये-
नैव जीवामीति भावः [वच्चादिभ्यश्चेति ङीष्] । त्वमपि
सुतरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ [गमेर्माङ्-
लुङ् । न माङ्ग्योगे इत्यङ्गागमाभावः] । तादृक्सुखिनो-
रावयोः ईदृशि दुःखे कथं न भिभेमोत्याशङ्क्याह कस्येति ।
कस्य जनस्य अत्यन्तं नियतं सुखम् उपनतं प्राप्तम् एका-
न्ततः नियमेन दुःखं वा उपनतं, किन्तु दद्याच्चक्र-
स्य रथाङ्गस्य नेमिः अन्तः [चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः
स्त्री स्यात् प्रधिः पुमानित्यमरः] । तस्याः क्रमेण परि-
पाठ्या [क्रमः शक्ती परीपाठ्यामिति द्विवचः] । नीचैः
अधः उपरि च गच्छति प्रवर्त्तते जन्तोः सुखदुःखे पर्या-
वर्त्तते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

न च निरवधिस्त्वमेतद् दुःखमित्याह शापान्त इति ।
शाङ्गं नाम धनुः पाणौ स्थितं यस्य तस्मिन् शाङ्गपाणौ

पञ्चादाविंशं विरहगणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेच्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥४६॥

विष्णौ । सप्तम्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिः । प्रहरणार्थस्यः
परे निष्ठामस्यो भवत इति वक्तव्यात् पाणिग्रहस्यान्तर-
निपातः । भुजगः शेषः एव शयन तस्मात् उल्लिख्यते सति
मे शापान्तः शापावसानं भविष्यतीति शेषः, शेषान् अव-
शिष्टान् चतुरो मेघदर्शनप्रभृति हरिवोधनदिनान्तमित्यर्थः
दशदिवसाधिक्यन्तु न विवक्षितमित्युक्तमेव लोचने मोक्ष-
यित्वा निमील्य गमय धैर्येण अतिवाहय इत्यर्थः, पश्चात्
अनन्तरं त्वच्च अहश्च आवाम् [त्यदादीनि सर्वे नित्यमित्ये-
कशेषः । त्यदादीनां मिथो हन्ते यत् परं तच्छिष्यते इति
अस्मादः शेषः] । विरहे गणितम् एवमेव करिष्यामीति
मनसि आवर्त्तितं तं तम् [वोष्पायां द्विरुक्तिः] । आत्मनाः
भावयोः अभिलाषं मनोरथं परिणताः शरच्चन्द्रिकाः यासां
तासु क्षपासु रात्रिषु निर्वेच्यावः भोक्ष्यावहे । [विग्रते-
ल्लेट् । निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः । अत्र कैश्चित्
जमोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वात् कथमापाठादिचतुष्टयस्य
वार्षिकत्वमुक्तमिति चोदयित्वा ऋतुत्रयपक्षाययणाद् अवि-
रोध इति पर्थ्यहारि वत्सर्वमसङ्गतम् । अत्र गतशेषाश्वत्वारो
मासा इत्युक्तं कविना, न तु ते वार्षिका इति तस्मादनु-
क्तोपाश्रय एव । यच्च नाथेनोक्तं कथमापाठादिचतुष्टयात्
मरं शरत्काल इति तत्रापि आकाशिकसमाप्तेः शरत्का-
लानुवृत्तेः परिणतशरच्चन्द्रिकासु इत्युक्तं न तु तदैव
प्रादुर्भाव इत्यविरोध एव ॥ ४६ ॥

भूयश्च । ह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुनः मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सखरं विप्रबुद्धा ।
सान्त्वार्हासं कथितमसञ्जत् पृच्छतश्च त्वया मे
दृष्टः स्वप्न कितव ! रमयन् कामपि त्वं मयेति । पु०
एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्वित्वा
मा कौलोनाटसितनयने ! मय्यविश्वसिनौ भूः ।

सम्प्रातः तस्या मेघवद्वक्त्रशङ्कानिरासाय अतिगूढ-
मभिज्ञानम् उपदिशति भूय इति हे अबलै ! भूयः
पुनरपि आह त्वङ्कर्त्ता मया खेनेति शेषः मेघवचनमेतत्
किमित्यत आह पुराशब्दश्चिरातीति [स्यात् प्रवक्ष्ये चिरा-
तीति निकटागामिके पुरेत्यमरः] । पुरा पूर्वं शयने मे
कण्ठलग्नापि त्वं गत्वा बद्ध्वा कण्ठमपि गमनं न सम्भवे-
दिति भावः निद्रां गत्वा किमपि केन वा तिमित्तेन
इत्यर्थः सखरं सशब्दम् उच्चैरित्यर्थः रुदती सती विप्रबुद्धा
आसीरिति शेषः । असक्तत् बहुयः पृच्छतः रोदनहेतु-
मिति शेषः मे मम हे कितव ! त्वं कामपि रमयन् मया
स्वप्ने दृष्ट इति त्वया सान्त्वार्हासं समन्दर्हासं यथा तथा
कथितश्च इति त्वङ्कर्त्ता भूयश्चाहेति योजना ॥ ५० ॥

एतस्मादिति । एतस्मात् पूर्वोक्तात् अभिज्ञानेऽने-
नेति अभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात् प्राप्तात् मां कुश-
लिनं चेमवन्तं विदित्वा ज्ञात्वा हे अनितनयने ! कजे
जनसमूहे भवात् कौलीनात् लोकप्रवादात् एतावता
कालेन परासुर्जीवत् शरच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः

स्त्रीहानाजः किमपि विरहे ध्वनिनस्ते त्वभोगाद्
 इष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमरागौभवन्ति ॥ ५१ ॥
 आश्वासैवं प्रथमविरहोदग्रयोकां सखीं ते
 शैलादायु विनयनदृषोत्खातशूटान्निहतः ।

[स्वात् कौलोत्तं लोकावाटे युद्धे पञ्चद्विपक्षिणात्मन्यमरः] ।
 सखि विषये अविद्याभिनी मरणशङ्किनी मा भूः न भव [भव-
 तैर्लुङ् न माङ्गयोगे इत्यङ्गागमप्रतिषेधः] । न च दीर्घकाव-
 विप्रकर्षात् पूर्वखेहनिवृत्तिः शङ्का इत्याह स्त्रीहानिति ।
 किमपि किंवा निमित्तं न विद्यते इति शेषः स्त्रहान् प्रीतीः
 विरहे सति अग्नौ चविप्रकर्षे सति ध्वंस्विनः विनयनान् आहूः
 सन् तथा न भवतीति अभिप्रायः किन्तु ते खेहा भोगात्
 विरहे भोगाभावात् हेतोः [प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्-
 समास इत्यते] । इष्टे वस्तुनि विषये उपचितः रसः स्वादः
 शैव ते उपचितरसाः सन्तः प्रवृत्तव्या इत्यर्थः [रसो गन्धे
 रसं स्वादे तिक्तादौ विषयामयोरिति विध्यः] । प्रेमरागौ-
 भवन्ति वियोगासङ्गिष्णुत्वमापद्यन्ते इत्यर्थः] स्त्रीहमेणो-
 दवस्थाभेदाद्वेदः । तदुक्तम्, आलाङ्कनामिवाधौ रागस्त्रीहो
 ततः प्रेमा । रतिशूडारौ योगे वियोगतो विप्रलभ्यतेति ।
 तदेव स्फुटीकृतं रसावारे, प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ता
 त्वभिधातकः । रागस्तत्कृद्बुद्धिः स्वात् खेहस्तत्प्रवच-
 निव्या । तद्वियोगासङ्गं प्रेम रतिस्तत्कृद्बर्त्तनम् । शूडा-
 इत्यङ्गमः स्त्रीका संयोजः सप्तधा कर्मादिति ॥ ५१ ॥

इति कथमङ्गं सन्दिग्धं कथमङ्गसम्यक्ज्ञानयनमिदानीं
 प्रथमं प्राप्तामीति । प्रथमं विरहेण उदग्रयोकां स्त्रीम्-

साभिज्ञानप्रहितकुशलस्तद्वचोभिर्ममापि
 प्रातःकुन्दप्रसवप्रिधिलं जीवितं धारयेथाः ॥५२॥
 कश्चित्पौष्य । व्यवसितमिदं बन्धुत्वं त्वया मे
 प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां तर्कयामि ।
 निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितव्यातकेभ्यः
 प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामौप्सितार्थक्रियैव ॥५३॥
 दुःखां ते सखीम् एवं पूर्वोक्तरीत्या चाञ्चास्य उपजीव्य
 त्विनयनस्य त्रय्यकस्य हृषेण हृषभेण उत्खाताः अवधारिताः
 कूटाः शिखराणि यस्य तस्मात् [कूटोऽस्त्री शिखरं नृप-
 मित्यमरः । श्रेष्ठात् कैलासात् पाशं निहतः प्रत्याहतः
 सन् साभिज्ञानं सकृद्वचं यथा तस्मात् प्रहितं प्रेषितं कुशलं
 वैषु तैः तस्याः त्वत्कस्याः वचोभिः ममापि प्रातःकुन्द-
 प्रसवमिव प्रिधिलं दुर्बलं मम जीवितमपि धारयेथाः
 व्यापय । [प्रार्थनायां लिङ्] ॥ ५२ ॥

अथ प्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रत्युपेक्षकं कल्पयति
 कश्चिदिति । हे सौम्य ! साधो ! इदं मे बन्धुत्वं बन्धुकार्यम्
 [देवदत्तस्य शुरुकुलमिति वत् प्रयोगः] । व्यवसितं
 कश्चित् कैरिष्णामीति निश्चितं किम् [कश्चित् कामप्रवेदने
 इत्यमरः । अमिप्रायज्ञापनं कामप्रवेदनम्] । न च ते दूष्णी-
 आवादनङ्गीकारं शक्ते यतस्ते स एव उचित इत्याह प्रत्यादे-
 शान् कैरिष्णामीति प्रतिवचनान् [उल्लिरामाजयं वाक्म-
 नादेशो वचनं वच इति शब्दार्थवे] । भवतः तव धीरतां
 मङ्गीरत्वं न तर्कयामि न समर्पये खलु । तर्हि अवमङ्गी-
 कारज्ञानं तस्माद्, याचितः सन् निःशब्दोऽपि निर्गर्भितो-
 ऽपि अत्रतिथानां गोपीत्वर्थः यातवेभ्यः जलं प्रदिशति
 इदमिति । कुलचैतदित्याह, हि वचनात् सतां सत्पुत्रवत्
 प्रणयिषु वाचकेषु विषये वैशितार्थक्रियैव अपेक्षितार्थः

